

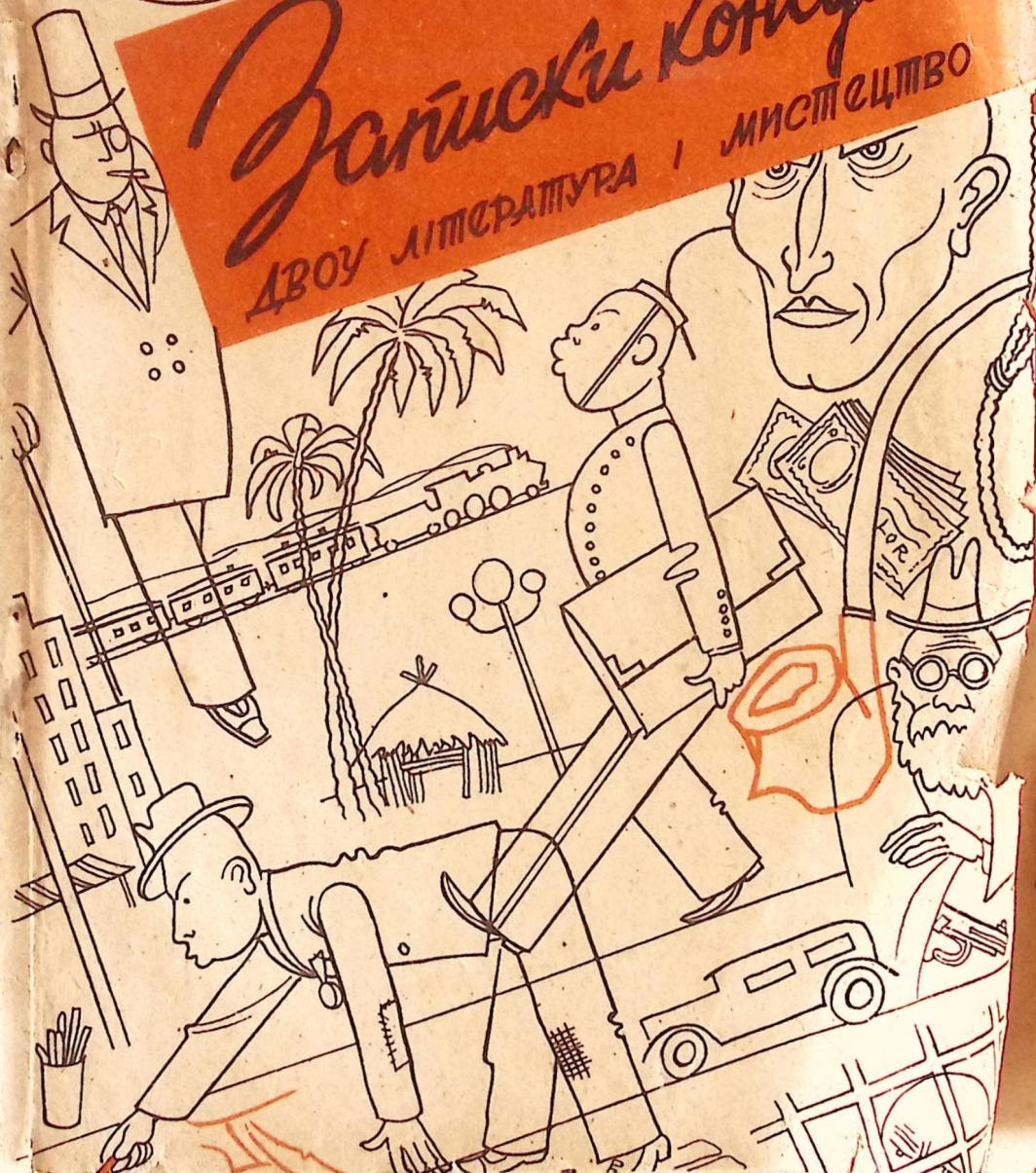
40
...
ПОВІСТІ
И
РОМАНИ
22



Т Кулик

Записки Консула

ДВОУ ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО



РОМАНИ Й ПОВІСТІ № 22 ⁴² ₁₂₉₀

І. КУЛИК

ЗАПИСКИ КОНСУЛА



ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ХАРКІВ 1932 КИЇВ

ОБОВ'ЯЗКОВИЙ
ПРИМІРНИК



Обкладинка роботи
худ. О. Козюренко

8-80

Удк 3398 (300.)

Зам. № 2710. Тир. 25.00 л. 5/4, арк. Окр. Аз



ЕПІЗОД ПЕРШИЙ: ЛЮК

— А на мою думку, ви даремне обурюєтеся. Інакше з ним нічого не можна було зробити. Що ж мені з ним було до ранку панькатися, чи що?

— Хто вам каже взагалі панькатися з шпиками? Кінець-кінцем, це не ваша справа!

— А на мою думку...

— Слухайте, киньте ви, нарешті, вашу думку, бо вона мені набридла. Хай но ще хоч раз виявиться ваша блискача ініціатива—і мені доведеться поставити питання, щоб мене позбавили вашого приемного товариства.

Цього разу «Дні Турбіних» образились. Та я вважав, що мав повну рацію так гостро ставити питання, бо невиснагла «моя думка» та ініціатива Кириушки загрожували заподіяти нам чимало турбот. А що, як цей шпик не мовчатиме й по цілому місті знову поширяться чутки про той ідіотський «люк»? Цього тільки нам бракувало...

Справа, власне кажучи, малася так... Та раніш дозвольте пояснити, до чого тут «Дні Турбіних».

Прислали до нас нового діловода. Коли він з'явився в їдальні нашої комуні й одрекомендувався:

— Булгаков,

наша «лірична» машиністка Бетсі закотила під самі небеса свої красиві коров'ячі очі й голосом, захопленим і млосним, проспівала:

— Ах, це ви... з Москви... Це про вас писали!

Булгаков, намагаючись надати якнайбільшій солідності своїй куцій опецькуватій постаті, — ніби йому не вісімнадцять, а, принаймні, сорок вісім років, — повним самоповаги баском (бідолаха, він справді вважав, що це бас!) відповів:

— Може й про мене. А що саме?

— Ну як же? — Бетсі, здавалось, от-от розтане на місці й комусь доведеться офірувати свою серветку, щоб на підлозі

не залишилось пропахлої «Крі де Парі» калюжки. — Ну як же? Хіба ви самі не читаете? Ну хто ж не знає? Це ж ваші «Дні Турбіних»!

Шибки тоненьким передзвоном потвердили, що й їм дуже весело — чи то вже такий заразливий і дружній був наш регіт, чи думка Бетсі, ніби крім автора «Днів Турбіних» більше й Булгакових нема на світі, здалась їм за таку веселу, а тільки й шибки, коли б навіть могли, не заперечували б.

За новим діловим так і пристала кличка «Дні Турбіних», хоч кожний охочіше звав би цього вайлуватого сибіряка-комсомольця просто «Кірюшка». Зрештою, він не ображався на клички й взагалі нічим не нагадував Бетсі.

Та в нього була інша вада. З першого ж дня він мені заявив, для пущої таємничості мало не притискаючись своїм округлим обличчям до моєї бороди:

— Раз ви тут, в готелі Опорто, значить, десь повинна бути змова. Я її викрию, не турбуйтеся.

Я не знав, який має бути зв'язок поміж змовою й готелем Опорто. Іншого приміщення нам уперто не давали й вибирати, власне, ми не могли. Опорто, так Опорто. Готель, як готель. Бруднуватий. Як і все в цій країні.

— Ви краще, Булгаков, робіть свою роботу. Її вистачить. Змова, якщо вона й є десь, без вас якось обійдеться.

— За роботу не турбуйтеся, — не здавався Булгаков. — А змову я викрию. Раз готель, значить, всякі сусіди й білогвардійці. Не може бути, щоб без змови.

І Булгаков шукав змови. Правда, свою роботу він виконував совісно, але, на жаль, вільного часу йому залишалося досить і він усім нам набрид своїм постійно таємничим виглядом і шуканням змов. Коли він починав з багатозначною міною натякати, що вже щось знає, хтось ліниво пускав, не ховаючи свого роздратовання:

— Слухайте, «Дні Турбіних», а може б ви при собі залишали свої таємниці? Я вже читав Конан-Дойла...

Одного дня Булгаков прийшов до мене з виглядом щасливо урочистим. В руках у нього тліпався свіжий номер газети, зовсім уже пожмаканий.

— Я ж казав! Ось воно. Починається.

— Я вже читав газету, Булгаков. Знову ті ідіотські вигадки про люк. Дорого б я заплатив за те, щоб довідатись, хто це розпускає.

— Білогвардійці, — упевнено мовив Булгаков.

— Дякую. Це майже геніальний здогад, Булгаков, та мене він не зовсім улаштовує. Бракує дрібниць: хто саме з білогвардійців і чому саме про люк? І звідки воно взагалі взялось?

— Якось причина повинна бути. Тут не без того.

— Це теж геніально, Булгаков. Ви сьогодні в ударі. Проте пояснення мені доведеться питати в міністерстві. Я вже звернувся по авдієнцію й завтра матиму її.

Та другого дня я мав новий привід до розмов у міністерстві. Газети вийшли з аншлягами:

ТАЄМНИЧИЙ ЗЛОЧИН У БІЛШОВИЦЬКОМУ ПОСОЛЬСТВІ. БІЛЯ ГОТЕЛЮ ОПОРТО ЗНАЙДЕНО ТРУП НЕВІДОМОГО. НА СПИНІ ШІСТНАДЦЯТЬ РАН, ЗРОБЛЕНИХ ТУПИМ ЗНАРЯДДЯМ.

Поліція відмовилася дати докладніші інформації про виявлені обставини загибелі невідомого, але з вірогідних джерел запевняють, що небижик — жертва більшовицької помсти. За якусь невідому провину, як твердять наші інформатори, московські чекісти кинули нещасну офіру

до
ЛЮКУ.

Коли вже, нарешті, наш уряд нагадає зухвалим чекістам, що вони не в Москві й що наша демократична країна має свої закони? СПРАВА З ЛЮКОМ ВИМАГАЄ НЕГАЙНОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ.

З останнім я погоджувався. Повперед поїхав до відпустки і залишив мене самого на хазяйстві. Мороки було досить і без цього клятого «люку». В країні готувався фашистський переворот, наближення його ми почували щодня. А тут ще з люком возись.

Я викликав управителя готелю.

— Ви щось чули про той труп?

— Тільки з газет. На мою думку, ніякого трупа не було, бо довкола готелю всю ніч ходять вартові. Вони повинні були помітити труп.

Що нас вартують добре, я й без його інформації знав. Вартували нас і всіх, хто до нас приходив, може, значно краще, ніж нам того бажалося б.

— Доведеться подзвонити до поліції, довідатись, у чому тут справа.

— Я вже дзвонив, — це «Дні Турбіних» вставив: — ніякого трупа не було. У всякому разі, поліція нічого про це не чула. На мою думку...

— Будете думати у голос, коли залишитесь наодинці, — урвав я йому.

— Пане управителю, дякую, дозвольте побажати вам усього найкращого.

І коли управитель досить неохоче вийшов, я звернувся до Булгакова:

— Ну, яку там свою думку ви так квапились викласти при управителеві?

Булгаков почервонів. Він почував, що справді зробив ляпсуса, не подумавши про присутність управителя.

— На мою думку, вони самі розкривають свої карти.

— Хто?

— Змовці. Я ж кажу, що тут повинна бути змова! В чому саме вона полягає, я ще не знаю, але вона має зв'язок із люком. Тут щось є.

— Коли більше нічого нового ви не можете мені сказати, то я вас більше не затримую, Булгаков. Кинули б ви, товаришочку любий, морочити голову з своїми змовами.

* * *

Вам доводилося чути розмову двох дам балзаківського віку, сповнену найніжніших скорпіонів? «Ах, душечко, як вам личить ця нова сукня! Ніхто б і не подумав, що ви її перешили з торішньої». — «Ах, шерочко, як же ви чудово поправилися на курорті! Ви, напевне, взяли ще два пуди!» — Тоді ви можете, вживаючи асоціативної методи, скласти собі уявлення про тон нашої «дружньої» розмови з директором департаменту міністерства «дружньої» держави. (Зрештою, можна було б і державу взяти в лапки, вона від того небагато втратила б, бо ще менше має до втрачання взагалі).

— Ах, пане консуле, мені так сумно, що лад у вашій державі, яку я так дуже шаную, дає нашій публічній opinіi приводи йняти віри таким нісенітницям і пліткам.

— Пане директоре, мене зворушує ваше шире співчуття, проте, мені ще сумніше, що лад у вашій державі, яку я не менше поважаю, сприяє утворенню ґрунту для такої публічної opinіi. Отже, дозволите сподіватися, що преса дасть офіційне спростовання й змінить свій, м'яко висловлюючись, неприхильний до нашого представництва тон?

— Ах, пане консуле, на жаль, я мушу зазначити, що наш уряд позбавлений тих метод впливу на пресу, які має ваш шановний уряд. Запевняю вас, що й нам цей тон преси справляє прикрість, але...

І директор департаменту безпорадно розвів руками.

— Пане директоре, мені це сумніше констатувати, що ваша преса так мало співчуває своєму урядові, що навмисне робить йому прикрості. Надто ж, коли взяти на увагу свідчення пана директора, що уряд не має впливу на пресу. Пан директор, проте, може тішити себе приємною свідомістю, що це не поширюється на всю пресу. Скільки мені відомо, тижнів зо два тому кілька газет припинили своє існування не без певного впливу уряду, якщо вірити повідомленням «Урядового Вісника». Моє шанування панові директорові.

— Найпокірніший слуга пана консула.

Єдиним наслідком моєї візити до міністерства була замітка від поліції десь на останній сторінці газети й петитом, що поліції

нічого невідомо про знайдення трупа біля готелю Опорто. Проте, плітки про люк на якийсь час ушухли.

І хіба ж я міг сподіватися, що привід до поновлення їх дасть «Дні Турбіних»!

Однієї ночі знов задвигтіли шибки на вікнах готелю, та вже не від веселого реготу, — хібащо вам забagnetься вважати сухе кулеметне татакання, перериване сальвами рушниць за веселий сміх. Але вам цього не забagnetься, бо воно свідчило б про цілковиту відсутність у вас художньої логіки, хоч і не позбавляло б вас певного багатства (та не дотепности) фантазії.

Нас та стрілянина не дуже здивувала, бо хоч ніч була темна, проте, справа була ясна для нас, як день: переворот таки почався.

— Таки так, так-так-так! — потверджували нашу думку кулемети.

Довелось одягнутись і відмовитись від сну, бо під час переворотів трапляються неприємності і для людей, безпосередньо в перевороті не зацікавлених.

Коли я запропонував і співробітникам одягнутись, «Дні Турбіних» виконав це завдання аж на 120%, з'явившись у плащі, в шапці й з вирізьбленою тросточкою.

— А де ж чемодан? — поглузував із нього хтось.

— Чемодана не треба, бо поїзди, мабуть, взагалі не ходять; коли ж ви думаєте тікати, то влізьте у кошика з брудною білизною, може вас не відрізнять од іншого дрантя й винесуть уранці, — огризнувся Булгаков, — а я тікати не збираюся.

Проте, попрямував до вихідних дверей. Довелось мені встряти. Булгаков, категорично забороняю вам, як і іншим співробітникам, виходити на вулицю, аж доки втихомиряться.

— Та я не на вулицю, я тільки вийду за двері й гляну, чи все гаразд у коридорі, бо сторожа ж напевне розбіглася. Я на хвилинку...

— Ну, гаразд, тільки не надумайтеся змов шукати, бо сьогодні змови напевне вже не проти нас скеровані.

Шойно зник Булгаков, як за дверима почулась якась метушня, голосна розмова, раптом двері —

— Ах! — скрикнула цього разу не одна Бетсі, бо, кажемо — раптом двері з гуркотом розчинилися і до вітальні щось масивне вдерлося й покотилося по підлозі. Проте, вже за мить можна було переконатись, що воно, масивне, було не одне. Не встиг ніхто й добігти, як із двох тіл, що вовтузились долі, одне опинилося зверху, войовничо помахаючи палицею (нащо казати, яке саме? Адже ви вже пізнали по палиці).

— Є! — ревів «Дні Турбіних», ніби в ньому справді сполучився весь ансамбль з режисером, декоратором і статистами. — Ось він! Я ж казав!

— Хто?

— Шпик! Змова! Я ж казав!

Жертва Булгакова темпераменту мала досить жалюгідний вигляд. Несчастний дідок сопів і незрозумілим поглядом вирячених баньок обводив кімнату. Він і не думав оборонятись.

В мене майнула думка— може просто випадковий перехожий сховався в нашому під'їзді від стрілянини. Спитав:

— Як ви сюди потрапили?

Дідок здригнувся, ніби зовсім не сподівався цього природного запитання.

— Та, панове... я... Ну, просто на вулиці темно, нікого нема, я й зайшов погрітись.

Шибки в нас надто часто фігурують, отже цього разу не будемо їм пришивати нового двиготу, а то читач цілком слушно закине нам: як же вони не повинали, раз їм так часто доводилося здригатись і двигіти? Ну, киньмо одноманітні метафори, щоб не дратувати читача, і просто скажімо:

Справа діялась у травні; було це не на північному бігуні, крамниці були позачинювані й морозива не продавали; а дідок зайшов погрітись. Тепер зрозуміли? Вам смішно? Ну, і нам теж було. От і все.

Вибачайте, майже все. Бо Булгаков не сміявся. Здавалось навіть, ніби він цілком поважно сприйняв виправдування дідка. Так само поважно, хоч і трохи несподівано, заліз він дідкові в кишеню й витяг звідти бравнінга.

— А це що? Теж грітись? Га? Кажіть!

Справа скидалася на справді цікаву, та не тут, при всіх співробітниках, було її розв'язувати.

— Товаришу Булгаков, заберіть до своєї кімнати цього пана й допитайте його. Я згодом до вас зайду.

А тим часом треба було розподілити поміж співробітниками функції на випадок чого. Адже не знати, яких ще сюрпризів можна було сподіватись тієї ж таки ночі.

До кімнати Булгакова я потрапив якраз, коли справа наближалася до кінця. Він насідав на дідка, намагаючись надати своєму обличчю якнайстрашнішого вигляду, а той сидів, похнюпившись, і голосом, в якому не було особливої переконливості, мляво оборонявся:

— Христом-богом присягаюсь, нічого не знаю... Ну, кажу ж вам, пане...

— А, не скажеш, не скажеш? — Булгаков помітив мене й, очевидно, готувався пустити в хід свій останній аргумент. Він — ні, не гукнув: він прогуркотів, загрозливо й урочисто, мов тисяча травневих громів:

— Так не скажеш, востаннє питаю? Ну, добре, так ми тебе... до люку!

Я не встиг ніяк реагувати на цей недотепний засіб впливу. Не встиг, бо те, що трапилося з дідком, було надто для мене несподіване. Він упав навколішки, молитовно склав руки й заголосив пронизливо й розпачливо:

— Ой, паночку, паночку, ой не кидайте, я все, я все скажу!

Вас цікавить, що саме сказав дідок? Цілком законна цікавість. Отже, своїми словами. Булгаков мав рацію, бо з дідка справді був шпигун, приставлений до нас дбайливою місцевою владою. Булгаков, виявилось, вже давно мав його на оці й пізнав, коли застукав у нашому вестибюлі. Та мав рацію й я, коли припускав, що цієї ночі функції в державі переплутались і змови плянувались не проти нас безпосередньо. Навпроти нашого готелю містився політичний клуб прихильників перевороту. Поліція, очевидно, чогось очікувала (та й трудно було інакше, бо про наближення перевороту всі горобці цвірінькали по дахах уже не перший місяць) і відрядила якраз цього шпика (мовляв, місцевість тобі знайома) стежити не за нами, а за отим клубом. Невдачу там хтось пізнав і він ледве встиг сховатись у нашому вестибюлі (теж, мовляв, топографія місцевості знайома). Чи міг же він сподіватись, що Булгакову забagnetься виглянути за двері?

Що було робити з дідком-несчастливцем? Відрядити його назад до поліції? Та чи ж функціонувала тієї ночі поліція? Звернутись до міністерства? Та хто знав, що в тому міністерстві діється й чи існують ще вчорашні міністерства! Довелось гостювати його до ранку, а другого дня новий начальник поліції, забравши в нас непроханого гостя, сповістив, що заарештує його за спробу вдертись до нашого екстериторіального помешкання... з метою крадіжки. Кінець-кінцем, і ми не наполягали на інших мотивах арешту, бо суті справи воно не міняло.

Булгакову, може, слід було подякувати за спіймання шпика. Проте, я волів завести з ним оту неприємну розмову, що нею починається нація розповідь. Ще б пак, його нерозумна загроза «люком» — наражала нас на поновлення ідіотських пліток, що були вже на якийсь час ушухли.

Проминуло ще днів зо два, лад у державі усталився, він був аж ніяк не краший за попередній, а до неприємностей, що не виходили з норми, ми призвичаїлись, отже й мої нерви заспокоїлись. «Дні Турбіних» теж кинув ображений вигляд і чистосердно признався мені:

— Я почуваю свою провину. Справді, це було нетактовно, та не кажіть, що необдуманно. Мені конче треба було довідатись, як він реагуватиме на загрозу люком. Тепер я переконався остаточно.

— В чому саме?

— Що люк справді існує. Мені стало шкода хлопця.

— Булгаков, ви хороший хлопець і мені не хочеться з вами серйозно сваритись. Я не перший рік на цій роботі і не вперше мені доводиться зважати на найбезглуздіші кампанії проти нас. Особливих підстав для них не треба, досить вигадки якогось білогвардійця чи петлюрівця, і всі удають, ніби серйозно вірять. Знаєте, як Паторжинський у нас співає: «По-о-о-гові-ір»... Проте, ви не чували Паторжинського, бо не були в Харкові, Шалаяпін до вашого Новосибірську теж не заїздив. От бачите, в мене жар-тлівий настрій, нумо, не псуйте його. Киньте ці історії, друже!

— Алеж той шпик не вдавав.

— Це так. Значить, не всі вдають, є диваки, що справді вірять. Та нащо брати з них приклад?

— Я прошу вас уважно вислухати мене, товаришу. Я переконався і ніхто мене того переконання не позбавить, аж доки не перевірю. Я пропоную вам перевірити разом з мною, щоб упевнитись, що люк таки існує.

— Ох, лишечко ж моє! Та де ж? Чи не тут, у мене в кабінеті?

— Ні, не в кабінеті, але нагорі, біля ванної — може.

— Гаразд, Булгаков, щоб довести вам, що ви забиваєте собі голову фантастикою, я готовий хоч зараз піти з вами й перевірити.

На третьому поверсі він з виглядом переможця показав мені:

— А куди ведуть оці двері?

— Ви ж знаєте що вони відділяють наше помешкання від готелю.

— А чому жадного звуку з того боку не доходить?

— Дуже просто, я поставив умову, щоб з того боку двері оббили повстиною.

— Ага! Ну, то я зайду з того боку й постукаю в ручку дверей, в колодку, зрештою, знайду якесь незакрите повстиною місце, — чи почуєте ви тут?

— Шкода час гаяти, Булгаков, але, коли хочете, спробуйте.

Справді, я нічого не чув. І коли Булгаков за кілька хвилин прибіг, захекавшись, моя певність похитнулася.

— Значить, пожіж цими дверима й тими, оббитими повстиною, є якась комірка, чи...

— Люк! — закінчив Булгаков. — І ще більше можна сказати. Вчора, коли я ввечері брав ванну, хтось вонтузився за дверима. Значить, двері з того боку відмикались, і вони (хто, — подумав я, — двері чи змовці?) просто сами хочуть звернути нашу увагу на цей люк. Може, для цього була й газетна кампанія.

— Друже, коли б це була провокація, то нічого б їм було допомагати нам розкрити її. Проте, за дверима є вільне місце, і коли навіть нічого іншого там нема, так і цього досить, щоб ознайомитися з ним, бо може там просто переховуються шпики. Гаразд, ми відімкнемо ці двері.

— Зламаємо, — поправив мене Булгаков, — адже ключа в нас нема.

— Це так, а до управителя готелю краще за цим ключем не звертатись.

Даремне я так покvapливо сунувся в ту комірку, коли двері піддались: це могло коштувати мені життя. Підлога під моїми ногами раптом провалилася і — коли б я був автор детективного роману, то я напевне змалював би дуже яскравими й зворушливими фарбами, як я провалився в безодню. Та полетіти я не встиг. Булгаков схопив мене за плечі (от бачите, знову знижую тон і позбавляю розповідь ефекту!) — і я тільки трохи подер холошу, зачепившись нею за край трапу.

Я вже більше не сперечався з Булгаковим. Треба було негайно оглянути той люк, заглянути всередину. Та як це зробити? Трап миттю провалювався, коли його торкалось щось важке. Тут уже я знайшовся, бо Булгаков так захопився був своєю перемогою, що нічого путнього вигадати не міг. Так часто буває, що винахідник не вміє практично використати свого винаходу.

— Несіть но сюди мерщій драбину, шнура й щось важке... Скажімо, — отого Демостена!

Звідки той бронзовий Демостен потрапив до консульства — я не знав, та цього разу він мав придатись нам зовсім не своєю красномовністю. Прив'язавши один кінець шнура до одвірка, ми (о блюзнірство!) повісили на другому кінці Демостена й обережненько почали його спускати на трап. Наші сподівання справдилися: Демостен придавив трап до краю, і світла вельосипедного ліхтарика було досить, щоб ми побачили вузький глибокий колодязь, а на дні його — каміння й бите пляшкове скло. Мабуть, це колись був хід для ліфту, та ми вже не мали сумнівів, що чиясь дбайлива рука замурувала виходи з нього, накидала каміння й скла на днище й приробила нагорі трап — спеціально для нас.

Розрахунок був простий. Чутки про люк повинні були, кінець-кінцем, навіяти нам думку шукати того клятушого люку в нашому помешканні. Отже, негідники вбили б разом двох зайців: хтось із нас міг би впасти до люку й розбитись (будь-що-будь — три поверхи, каміння й бите скло), а тоді potwierдився б чутки про люк. Звичайно, газети роздзвонили б тоді, що більшовики, мовляв, почали вже одне одного кидати до люку.

Один тільки деталь був для мене неясний.

— Скажіть по правді, Булгаков, невже ви сами догадалися шукати люка саме на третьому поверсі, біля ванни?

Читача розчаровує це запитання. Він уже настроївся вірити в шерльок-гольмзівські здібності «Днів Турбіних». Ще б пак, це ж ясно, раз люк, значить десь високо, на третьому поверсі (хоч я ніде не сказав, що не було четвертого поверху), Булгаков чув

шарудіння, коли купався, просто він здогадливіший за мене. Мабуть і Булгакову самому дуже хотілося саме так пояснити своє викриття. Та він не наважився. Замість відповіді, він простяг мені писану на машинці записку:

„Ви людина нова й може звернете увагу на небезпеку, що загрожують вашому консулові. Люк — не вигадка. Зверніть увагу, на всі двері вашого помешкання. Коли купаєтесь, уважно прислухайтесь. Невідомий друг“.

— Булгаков, — мовив я, — ви зробили неприпустенну річ, не показавши мені одразу цієї анонімки (а вона у вас, як свідчить поштовий штампель на конверті, вже днів із десять). За це слід би вас добряче взяти на цугундер. Проте, знаєте — мене переводять до іншої країни: хочете поїхати зо мною?

ЕПІЗОД ДРУГИЙ: БУЛИЧНИЙ ХУДОЖНИК

У мене не залишилося вражіннь від протоки: ми проїздили її вночі, і тільки мінлива гама червоних та зелених вогнів, легке погойдування підлоги під ногами, бриз, що ворухив волосся й псував мені проділь (адже ми їхали до країни, де проділь, комірець і блиск черевиків — це половина людини, і то головна, найважливіша половина) — оце й усе, що запам'яталося.

Уранці — берег, що намагався видертися, — без помітного успіху — з чорних пасом, якими його оповили димарі, дві години поїздом, і от ми вже у столиці, веселій та ситій. Вона теж розпачливо змагалася з димом і туманом, здавалося, що боротьба марна, місту судилося скоритися й здичавіти. Та покищо воно веселилося, святкувало й раділо — може то були радощі сухотного, вдячного долі, що він ще живий. І сухотним рум'янцем блискало час від часу сонце, а потім зникало, ніби зрозумівши, що непристойно й безглуздо видирати з темряви на показ засудженого на неминучу смерть.

Але на вулиці була весела, гарно зодягнена, задоволена юрба. Чисті комірці, бездоганні краватки, циліндри, що на них точно вісім (так і належить) вертикальних бліків — усе як слід. Я не бажав заглядати глибше, під ті комірці й усмішки. У мене був надто добрий настрій: адже ми тут перебудемо тижнів зо два й добре відпочинемо. Попереду — ще далекий, складний шлях.

Я любив її вранці, любив і вночі,
Я любив, так любив її...

Це невеличка оркестра, що всю вулицю заводное бравурою останняго фокстроту. Їх восьмеро музик і всі вони красуються рівними проділями, модними галстуками, добірним убранням,

блискучими черевиками. Проте, з черевиками їм небагато було клопоту: на восьмеро чоловіка — всього п'ять ніг і три пари рук. Безрукі наловчилися грати одним ротом, прип'явши струмент до огорожі парку, або підтримуючи його ногою, тобто в кого є хоч одна нога. Це — герої імперіалістичної війни. В цій країні заборсяється жебрати, отже вуличних музик, вуличних комедіантів, продавців сірників, вуличних художників, що на плитах хідника демонструють своє «мистецтво» — безліч. І всі каліки. І майже всі з орденами та почесними стрічками. І, мабуть, усі горді. Це вони додають веселощів похмурим у тумані вулицям. Справді, хіба не весело, коли людина, скажімо, малое без рук, тримаючи вугілля й пастель у носі чи в роті? І вираз обличчя в усіх веселий — це, як і комірці, для того, щоб найближчий полісмен не взяв їх за жебраків.

Ми відклали офіційальні візити на завтра. Сьогодні нам хотілося оглянути те, що з найдорожчими спогадами для кожного з нас було зв'язане в цьому місті. То були не ті диковини, що їх показують кожному, хто приїждить уперше до столиці. Нас не цікавили історичні замки й мости, ані навіть славетна будівля парламенту. Ми поїхали по церквах — так, не дивуйтеся, — спочатку до церкви св. Мартіна, а з неї до невеличкої й забутої церкви Братерства. В них, цих двох церквах, колись лунали голоси двох найбільших вождів пролетаріату, двох найбільших учителів людства. Інтервал понад сорок років відбувся поміж виступами першого й другого, але й тепер часом по цих же церквах, скромних, подібних більше до провінціальних клубів, відбуваються робітничі збори. Обидві церковні громади винаймають свої помешкання у вільні дні для мітингів, зборів, лекцій. А околиці тут робітничі, тож і комуністи частенько використовують ці залі. І може це вперше в житті я відчув справжнє хвилювання у церкві.

З церкви ми поїхали на кладовище, воно було в другому кінці міста. Їхати довелося довго. Ми шукали могилу першого з цих двох учителів (другого поховано в Москві, там же коло стін червоного Кремля, було б місце й прахові першого, та зять його, відомий європейський угодовець, вважає цей прах за свою власність і не хоче віддавати його більшовикам). Ми стомилися шукати, бо сторожа краще знала, де поховано власника великої універсальної крамниці Селферіджа й начальника столичної поліції Пейна; ім'я ж, що ми його називали, нічого не казало сторожі.

Проте, ми, кінець-кінцем, знайшли таки на бічній алеї дорогу для нас могилу за номером 24748. На ній проста і скромна плита з білого мармуру й чорними невеликими літерами зазначено, що тут поховано Великого Учителя і ще трьох членів його родини. Нижче — один вінок із червоною стрічкою й трохи свіжих квітів, що їх поклали товариші з радянської колонії. Ми додали квітів —

вогнецвітних троянд, — бо чим же ще могли ми вшанувати могилу вчителя, таку рідну нам у цьому чужому місті?

Я вважав, що ми досить бачили того дня й волів увечорі попрацювати над паперами, та «Дні Турбіних» спокусив мене на кіно.

— Уявіть собі, фільм з радянського життя. От читайте режису: «Хто хоче мати правдиве уявлення про російську революцію, повинен...» і т. д. Це ж цікаво! Невже ви не хочете?

— Я, Булгаков, уже маю деяке уявлення про нашу революцію. Проте, підемо. Справді, цікаво подивитись.

Вийшло не так цікаво, як весело. «Stroll theatre» ошарашив нас розкішною оздобою, багатством програми і неймовірними трюками, звуковими ефектами. А от і фільм, що на нього ми так чекали — його подали, як найбільший атракціон, наостанку. Назва — «Вороги жіноцтва». Сюжет охоплює три етапи першого року нашої революції: лютий, липень і жовтень. Герой, звичайно, князь: Любимов. То, власне, він ворог жіноцтва і, звичайно, потрапляє до рук жінки, що зуміла його приборкати. Та це аж наприкінці. А на протязі всієї драми він розважається у своєму родовитому палаці (в стилі собору Василя Блаженного) якимись містеріями з гідоллами, старцями й священними танцями.

Також борється з каверзними «терористами», що, як судити по їхніх східних обличчях та баранячих шапках, усі, як один, вірмени. Звичайно, він перехитровує «терористів» і рятує життя — своє і героїні, але його палац гине у вогні; це ефектна картина: Росія і революція — точнісінькі, справжні. Доказ — ввесь час дії — трійки й сніг. У лютому, липні й жовтні. І нам справді було дуже весело, аж сусіди-англійці обурено шикали, коли ми найтрагічніші місця супроводили безпардонним реготом.

Я вирішив, що цього досить буде для ознайомлення з містом та його диковинами: цікавішого однаково вже не побачиш. Отже вироблений маршрут — повпредство — книгозбірна — готель — цілком мене на цей час улаштував. Чому саме ми оселилися в цьому готелі? Поперше, старого будинка царського посольства повпредству ще не повернули й усі співробітники жили по готелях або приватних помешканнях. Але це відповідь на частину запитання, вона не говорить, чому саме в цьому готелі — «Нейшенел», на Бедфордській завулку, що не визначався не те, що парадністю, але й мінімальними вигодами. Я, власне, вибрав цей готель, бо в ньому за обідом не псувала нам нервів музика, і завулок був тихий, — я навмисне пересвідчився, чи не має на ньому за звичку грати якась вулична оркестра: ми вже переситилися веселощами цієї блискучої столиці першого дня і більше не бажали.

Оця звичка валити все на дрібниці, замовчуючи головну причину! Вона фахова, та звичка... Отже, нічого тепер критись: мені

треба було вдома працювати коло деяких паперів, що їх я не встиг вивчити як слід перед від'їздом, і я зовсім не хотів, щоб хтось, поки мене не було, виявив надмірну зацікавленість тими паперами, шукаючи їх у моєму чемодані. А господаря готелю мені рекомендували якнайкраще, — він не допустить нікого чужого до кімнати, отже папери в безпеці, хібащо хтось свій витяг би їх із кімнати...

Вже другого ранку, виходячи з готелю, я переконався, що хоч музик у завулку справді нема, зате є представник іншої галузі мистецтва: вуличний художник. Та це не турбувало мене, він був тихий, навіть надто тихий, цей здоровило з м'язами коваля. Кажу надто, бо коли я, нікого іншого не помітивши на вулиці, звернувся до нього, щоб спитати, як пройти до книгозбірни, він нічого не відповів. І тоді я зрозумів, чому він служить високому мистецтву, а не клепле десь казанів.

У нього були обидві руки й обидві ноги непошкоджені, отже не зразу можна було пізнати, чому з нього інвалід. Тільки помітивши напружений вигляд його обличчя, я второпав у чому справа. Такий вираз постійної муки напруження буває тільки в глухих, у тих, що втратили слух, уже бувши дорослими. Їм довго важко буває примиритися з своїм каліцтвом, і вони довго й даремне намагаються розчуті ваші слова, тоді в них плечі трохи підносяться, голова подається наперед, обличчя витягається мучене бажанням реагувати на звуки. Усвідомивши, що звуки не доходять, така людина винувато-розгубленою посмішкою намагається виправдатись перед розмовниками й одночасно приховати жах свого стану. Минає час, людина зникає до свого дефекту, але вираз напруженої муки й безнадії її маскування — винувато-розгублена посмішка — залишаються назавжди й видають з головою.

Гей, Майку чи Фреде! Тобі нічого соромитися й виправдуватися. Я знаю твою історію, вона подібна до мільйона інших, адже мільйони вас спокутують тепер за веселощі вашої переможної столиці. Так, так, у тебе стрічка від ордена, так, ти був бравий солдат, але вибухи гранат перебивають слухові перетинки й найвідважнішим. За це їм дають медалі й право маскувати своє жебрацтво на ситих вулицях, аби комірець був чистий, аби проділь бездоганий. Втішайся, ти ж художник, маляр, ти служиш мистецтву!..

А служиш ти йому, до речі, не так то вже й погано. Диви, як влучно вийшла в тебе ця історична башта, що в ній попередники твого короля, добиваючися влади, душили й різали своїх конкурентів. Еге, та з тебе ще й портретист! Які різноманітні здібності. Ну, малою собі Наполеона — його всякий пізнає по трикутному капелюху, а я тобі не заважатиму. Ось тобі нагорода за мою надмірну увагу — не так до твого мистецтва, як до тебе.

Пів корони було може надто щедро, — адже йому досі кидали тільки мідяки. Він тричі знімав капелюха й кланявся мені услід. Ну, можна собі раз дозволити таке марнотратство — адже він справді дуже старався, малюючи для мене Наполеона.

Другого дня художник ще здалеку закивав мені, я отже мусів підійти й подивитись, як далеко сягла за добу його творча фантазія. Що це, знову Наполеон? Ні, вигляд у тебе надто урочистий, мабуть, ти таки вистарався на щось нове — я знаю — спеціально заради мене: не всі дають по пів крони.

Мистецтво повинне вражати, це казав ще Арістотель, і цього разу вуличний художник справді потрапив вразити мене. Гратулюю, це шедевр! Інший, може, на моему місці образився би — художник таки переборщив дещо, додаючи вогняних барв до кольору моєї бороди, та я певен, що ти бажав дати не дружній шарж, а справжній мій портрет. Мабуть, ти став уранці й довго вовтузився на панелі, пригадуючи характеристичні риси, додаючи подібності. То не твоя провина, що воно скидається на шарж — ти ж по академіях не вчився... Ну, за це не шкода нової пів крони. Бути нам з тобою друзями. Майку, чи Фреде, чи як там ще тебе звати, глухий художнику. Я певен, що й завтра ти наготуєш мені якогось сюрприза.

Я не помилився. На завтра з панелі на мене дивився своїми сибірськими вилицями Булгаков (не присікайтесь: я знаю, що дивляться не вилицями, а очима, і не моя провина, що вилиці краще далися художникові, аніж очі). Його відразу можна було пізнати, аби було бажання. Ось вам доказ: я бажав — і пізнав. Так за чотири дні на плитках панелі побували ми всі — адже нас було четверо, я забув за це згадати напочатку: я, дружина, «Дні Турбіних» та ще товарознавець Гріжалов, — цього фахівця мені накинули перед самим від'їздом — адже ми мали їхати до сільськогосподарської країни і там нам доведеться торгувати.

Гріжалов досконало знав англійську мову і вражав витонченими манірами. Ми його майже не бачили в готелі, бо весь свій час він витрачав на візити до численних знайомих: Гріжалов колись, до революції — так він казав — щось із рік жив у цьому місті. Він ніколи не розповідав докладно про цих своїх знайомих, а я не роз'ясував, хто хто його знає? може й мав рацію Булгаков, що з перших днів знайомства неприємно поставився до Гріжалова, а в розмові з мною називав його не інакше, як «підозрілий елемент». Я спочатку сердився, був винуватив «Дні Турбіних» у «спеціодстві», а згодом погодився, що справді минуле Гріжалова нам невідоме і що не вадило б нам знати його закордонних знайомих: хто вони й що то за знайомства?

— Хто вони й що то за знайомства?

То луною озвався за мною Булгаков, коли ми розглядали на панелі портрет Гріжалова — останній твір глухого художника.

Цей портрет йому особливо дався. Справді, він навіть не скидався на шарж. Ні, то був справжній портрет. Навіть дивно, що художник так влучно вхопив риси цього обличчя, яке він бачив не так часто, як решту з нас, бо Гріжалов ніколи не спинявся перед вуличним художником, так би мовити, не позував йому. Ну, так, він же знав уже цю країну, і те, що було нове для нас, зовсім не дивувало Гріжалова.

— Може вони вже зустрічалися раніш?

Мені ця думка «Днів Турбіних» здалася за мало ймовірну.

— Ні, мабуть, просто обличчя Гріжалова виразніше за наші. Тільки чому художник намалював його без окулярів? Що ви робите, Булгаков? Це ж може образити художника!

Справді, це зовсім нетактовно — втручатися до творчого процесу художника. Бо Булгаков схопив крейдку сепії й прималював Гріжалову великі округлі окуляри, такі, які той завжди носив. Але художник не образився. Може, йому й сподобалися ці колективні форми творчості, бо він, приязно усміхнувшись, подав Булгакову ще кілька пастелів. Той — це вже мене зовсім здивувало — заходився креслити якісь кольорові смужки на раменах портрета. Кілька хвилин незвичкої для нього роботи — й на портреті з'явилися погони з двома жовтими зірочками: підпоручницькі. І чого це забавляло тим «Днями Турбіних»? Художник допитливо обдивився роботу Булгакова, й забравши з його рук жовту крейдку, додав одну зірку: мовляв, поручник. Цікаво; значить, художник знає царські військові однострої? В цьому, щоправда, нічого надто дивного нема, адже він був на війні, може десь поруч російської армії. Але тоді ймовірніше стає думка Булгакова, що він міг десь раніше зустрічатися з Гріжаловим, хоч в анкеті останнього нема згадки про військову службу.

— Ану, Булгаков, пустіть у хід свої детективні здібності — де вони могли раніш зустрічатися? Хм... Справді, він міг би пізнати на мапі. Але ні, киньте малювати Двінську Губу, ви ж бачите, що він заперечливо хитає головою, не Архангельськ, мовляв. Спробуйте Кольську... Ну, весь півострів — пам'ятаєте? Ну, такий, як коняча голова. От-от! Ключе! Значить, на Мурмані. Тепер залишається найскладніше — довідатися, з ким зустрічається білий поручник Гріжалов тут. Але почекайте, нащо ви малоєте ці грати? Адже посадити за них Гріжалова пощастить не раніше, як він повернеться до СРСР!

— То не грати: то вікно вашої кімнати. — І Булгаков потвердив це рухом, вказуючи на мое вікно не так мені, як художникові. Той знов почав усміхатися, захитав головою, схопився за пастель — і поруч Гріжалова з'явився ще один портрет — уже незнайомої нам людини. Так малюють у нас карикатуристи по газетах Чемберлена: з циліндром і моноклем в оці. Але цей

«Чемберлен» був явно слов'янського типу, з кирпатим носом. А згодом на його раменах теж з'явилися російські погоні, тільки вже капітанські, без зірок.

Ну, що ж тут розшифровувати! Власник готелю мав рацію, коли натякав про папери: «Хібащо хтось свій витяг би їх із кімнати»... Для нас уже ясно було, скільки «свій» Гріжалов і з якими «своїми» він бував у своїй кімнаті. Останнє, що нас цікавило, це — де той другий, капітан, де саме зустрічається з ним Гріжалов. Чи може знати про це художник? А чому б і не спробувати? Тільки треба мати великий розмах фантазії, щоб у цьому стовпчику, що його намалював Булгаков, пізнати Брілу Нелсона. Та художникам притаманна і ота широка фантазія, і здатність пізнавати речі з самого натяку. Він розсміявся — беззвучно розсміявся, і, закресливши Брілу Нелсона, намалював... хрест. Що то має означати? Церкву? Цвинтар? Чиніть смерть? Ні, від хреста розходилося сійво в різні боки — рівнобіжними лініями в кожний. Та це ж не сійво, а трамвайні колії, от на одній з них з'явився вагончик. Ну, закладаюся, що тут ви, Булгаков, спасете! А я вже розгадав цього ребуса: негідники зустрічаються на станції «Черінг-крос», — цьому хрестатому вузлу вуличного руху столиці. Справді, це зручно, там завжди стільки народу і така метушня, що навряд, щоб хтонебудь звертав свою увагу на те, хто там та з ким зустрічається.

Але ми вже надто довго стоїмо коло цього художника. Це якраз може привабити чиніть увагу. Крім того, хіба не переказав (чи пак перемалював) нам художник усього, що нас цікавило? Тепер залишається тільки віддячити йому. Ге, та тут пів кроною справа не обмежиться, за таке не шкода й золотого соверена.

В готелі ми радилися з Булгаковим — як реагувати на те, про що ми дізналися. Папери цілі, їх ніхто не розгортав, цього я був певний. Люди нашого фаху знають, що в природі не існує засобів так запечатати, чи замкнути таємні папери, щоб їх не намагалися відімкнути чи розпечатати дбайливі фахівці «дружніх» нам держав, надто вже далеко сягає їхня «дружня» увага до нашої країни. Та водночас завжди є змога відразу довідатися, чи хто вже заглядав до тих паперів. І от, короткого уважного розгляду мого чемодана було досить для того, щоб переконатися, що його без мене відмкнули, що з нього виймали портфель, але самий портфель і його зміст були непорушені. Значить, мерзотники відмкнули чемодан тільки, щоб переконатися, що портфель з паперами справді в ньому. Чому вони не вкрали портфеля? Очевидно, вони не дурні й розуміють, що це надто рано зрадило б їхні пляни. Очевидно, небезпека загрожує паперам не раніш, як у день нашого від'їзду звідси. Пароплав йде за три дні. Отже...

— Тільки ні в якому разі не забирайте звідси паперів до повпредства.

— Чому саме, товаришу Булгаков? Хіба краще, щоб їх звідси вкрали? А там же вони будуть у безпеці, в сейфі.

— У мене є плян. Довіртеся мені, і запевню вас, ми виграємо. Але почати виконувати його треба негайно.

— Гаразд! Ризикну. Починайте.

— Відімкніть портфеля, будь ласка, і вийміть із нього папери.

— Готово. А далі?

— А тепер я дещо вкладаю туди. Тепер замкнімо знову. На цей ачок вони повинні спійматися.

— Ну, тепер ваш плян для мене майже цілковито ясний. Не швидко, але для них, очевидно, несподівано. Що ж, будемо чекати розгортання подій. Щоправда, вашим пляном не передбачено, що винитиме Гріжалов після «операції».

— Міркуючи логічно, він сам повинен буде шукати якихось причин, щоб виїхати звідси, бодай покинути нас, бо ж тепер уже ясно, що він пристав до нашого штату виключно заради тих паперів. Більше поручникові Гріжалову нічого з нами робити.

— Булгаков, я вже колись попереджав вас про неспроможність формальної логіки. Гріжалов шукатиме якихось причин, щоб відстати від нас, але до СРСР він не поїде, бо пропажа повинна ж відкритися, і тоді він наражатиме себе на ДПУ. Тим часом не захоче він, щоб пропадала така зручна нагода поїхати до СРСР. Отже, він з тої нагоди скористається. Звучить плутано? Нічого подібного. Ану, розкиньте, як то кажуть, своєю сірою речовиною... Второпали?

— Є! Ваша рація! Гріжалов скористається з тої нагоди, але не для себе; ясно.

— Ну, а тепер, коли для нас усе ясно, скористаймо з цієї нашої переваги і спокійно чекаймо дальшого, цього разу вже справді логічного розгортання подій. Нехай вони хвилюються, а нам нічого. Ходімо, пошпацруємо.

На ранок ми знову спинилися коло художника. Нам не довелося нагадувати чи натякати. Новий портрет Гріжалова був майже закінчений. Майже, бо художник саме домальовував фотокамеру в руках товарознавця. Булгаков задоволено всміхнувся.

— Плян працює, портфель сфотографовано...

— Знаю, товаришу Булгаков, і копію портфеля замовлено; а буде вона готова...

— За два дні!

— Ні, завтра. Ви не уважно читаете газети.

— Чому ж завтра?

— Бо саме завтра йде пароплав до СРСР.

Справді, цей спорт — змагання у логіці — починав нам обом усе більше подобатися. Мізкова гімнастика корисніша за всяку

«вікторину». Коли б хтось підслухав наші тодішні розмови, то враження в нього склалося б досить кумедне. Варто було одному з нас почати якесь речення, як другий миттю підхоплював; але закінчити йому не щастило, бо перший знову вставляв своє міркування. Так розгорталася все ясніше цілковито точна, до найдрібніших деталей обдумана й передбачена, психологічна схема. Ми ускладняли змагання тим, що обмежували висловлювання своїх здогадів у часі, не надто забігаючи наперед.

— Отже, сьогодні ви підете до консульської частини повпредства.

— Тобто завтра?

— Ні, товаришу Булгаков, саме сьогодні, бо я не хочу про це дзвонити телефоном.

— Алеж сьогодні, що мені робити з «кодаком»?

— Не треба кодака, ви лише дасте доручення. Там є фотостат.

— Ах, так. Ну, тоді завтра однаково доведеться піти туди ще зранку.

— Може. Але про це завтра й говоритимемо. А я залишусь тут і не виходитиму з кімнати.

— Ні, вас, певне, викличуть до телефону.

— Ваша взяла. Але й моя теж. Бо завтра вам нічого їздити до консасти. Хіба ви не пригадуєте обличчя капітана, що його малював художник поруч Гріжалова?

— І то правда. Отже, я тільки опишу його зовнішність у консасти сьогодні, а завтра...

— Ви зранку поїдете просто на Черінг-крос.

— І там чуватиму...

— А згодом приїду й я.

— А ви подумали про те, що художник може нас виказати? Надто вже часто він малює Гріжалова, той може звернути увагу...

— Не думаю. Але ваша радіа: останнього дня треба виявляти найбільшу обережність. Ну, та не може ж джентлмен бути нечемним до леді.

— Тоді все забезпечене.

І справді, другого дня дружина вже з самого сніданку позувала художникові, сидячи на лавочці й повертаючись до нього то у профіль, то анфас, то... А коли їй це набридло, то в неї знайшовся цілий альбом художніх листівок, що їх бідоласі художникові довелося копіювати. Це, напевне, повинно було відібрати весь його робочий день, а відмовити леді він уже не міг, тим паче, що вона платила готівкою й щедро. Хоч у мене і складалося враження, ніби його мистецьку амбіцію ображало те, що примха жіноча перетворила його на звичайного копійста. Не знаю, хто з двох був у накладі, бож їй доводилось захоплюватися усіма його «дружніми шаржами» на неї й вірити, бодай про його око, ніби вона справді така, як на портретах.

А події того дня розгорталися, як по нотах. Гріжалов прибів з дуже стурбованим виглядом. Звичайно, в руках телеграма. Батько помирає, він повинен негайно повертатися до Москви, бо мати залишиться сама, без засобів до життя. Я дуже співчував йому — я, бачите, і не хотів би відпускати його, алеж такі несподівані обставини... Ну, добре, тільки з умовою, що він прогає в Москві не більше, як тиждень. Написати йому записку до консасти повпредства, щоб негайно дали візу? Це можна б і телефоном, ну, та добре. Хай лише дасть свій паспорт, треба ж у записці подати його номер про всяк випадок. А він і не реєстрував паспорта в кансасти? Це даремне. Ну, та гаразд, напишу записку.

— Де це моє самописне перо?

Дивно: пера не було. Вчора я його залишив на столі, а тепер воно десь зникло. Подзвонити, щоб принесли з контори перо й атрамент, чи спуститися до вестибюлю? Це довго, а кожна хвилинка дорога, адже Гріжалов каже, що пароплав відходить сьогодні... Пошукати хіба в чемодані... Доведеться звідти дещо вийняти. Та вийняти й залишити на столі я встиг тільки свій портфель.

Гріжалов уже простягав мені своє перо:

— Прощу.

— Дякую. Але що за чорт, — воно не пише, дряпає папір! Не щастить нам із паперами, товаришу (довелось таки назвати його товаришем!) Гріжалов.

— Дайте по мені його на хвилинку, я зараз його направлю! Воно в мене справді вередливе, хе-хе, хазяїна тільки слухається.

Отут то й трапилася з Гріжаловим неприємність. Якось так вийшло, що коли він гарячково крутив щось у своєму пері, воно було якраз над його розкритим службовим паспортом, і з кінчика пера скотилася велика пляма атраменту якраз на фотографічну картку. Гріжалов стурбувався ще гірше.

— Тепер доведеться міняти картку! Добре, що в мене є готова, але скільки ж то тяганини буде у кансасти... Знаєте, тепер мені навіть ніколи чекати на записку, може б ви й справді були ласкаві подзвонити до повпредства? Дуже прошу! І вибачте, що я завдаю вам стільки клопоту, алеж знаєте, таке нещастя... батько... Отже ви не відмовитеся зійти до вестибюлю, бо в цьому поганенькому готелі нема навіть телефонів по кімнатах.

— Нічого, нічого: по тробл ет ол¹, як кажуть англійці. Почекайте в кімнаті, я подзвоню й зараз повернуся.

Я справді повернувся за дві — три хвилини. В кімнаті все залишилося на тому самому місці. І коли б не попередня наша

¹ Це не завдає мені жадного клопоту.

з Булгаковим «мозкова гімнастика», то навряд, щоб я міг був розпізнати, який з портфелів належав мені, а який ні. Бо обидва — і той, що лежав невинно на столі з часу, як я витяг його з чекани, і той, що ще невинніш примостився на руці Гріжалова, — були подібніші один до одного за сіяських близнят.

— Ну, прощайте, тов. Гріжалов, адже ви вже не матимете часу заїхати попрощатись. Речі берете з собою? Уже відіслали на пристань? Ну, щасливо!

Я чекав раніше дзвінка від Булгакова, та він викликав мене так хвилину через сорок. Очевидно, справді у консчастині була тяганина.

Булгаков казав:

— Чекаю в кафе, навпроти консчастини, там, де зупинка автобуса. Є нові дані.

За коротку мить я був уже в кафе. Цікавило, що то за нові дані. Виявилось — Гріжалов не з'являвся до консчастини за пашпортом, за візою.

— Ви мене дивуєте, Булгаков: що ж тут нового? Адже це цілкомити природно — повинен був з'явитися той інший, що його картку наліпив на своєму пашпорті Гріжалов замість своєї. Це було йому тим зручніше, що пашпорта він не реєстрував і, очевидно, взагалі не з'являвся ніколи до консчастини, отже, ніхто там не знає Гріжалова в обличчя.

— Це то ясно. Але й той капітан не з'являвся до консчастини.

— Не тягніть, Булгаков, скажіть, нарешті, хто ж приходив за пашпортом?

— Хлопець-післанець, що, очевидно, нічого про ту справу не знає. Він, безперечно, дістав доручення від Гріжалова піти до консчастини і потім передати оформлений пашпорт разом із портфелем (з портфелем у хлопця в руках) капітанові. Гріжалов б'є — так йому здається — без омахи. Щоб самому не бути при всій справі й вийти чистим із води в разі чого.

— Тут ви помиляєтесь. Гріжалов повинен бути, коли хлопець передаватиме пашпорт і портфель капітанові, бо як же інакше він пізнає капітана? Не думаю, щоб Гріжалов наважився дати хлопцеві якусь певну адресу, то було б надто необережно. Значить, вони повинні зустрітись...

— ...на Черінг-кросі. І наше завдання...

— ...накрити спочатку хлопця, а потім їх. Тільки як це зробити?

— В мене є плян. Я беру на себе хлопця. А ви беріться за Гріжалова.

— Добре, товаришу Булгаков. Тільки покищо нам доведеться бути разом, бо братися за Гріжалова можна буде не раніш, як з хлопцем буде цілкомити покінчено. Коли хлопець вийде з консчастини?

— А от я зараз протелефоную, щоб його відпустили: там чекають мого повідомлення.

І Булгаков пішов до телефонної будки. За кілька хвилин вийшов післанець у блискучих гудзиках і став чекати коло автобусної зупинки.

— Чому він не сідає? Адже вже відійшов автобус на Черінг-крос!

— Очевидно, тов. Булгаков, він має певні директиви. Будемо чекати далі. До речі, підходить новий автобус.

— Він сідає! Ну, поспішаймо!

Ми ледве встигли вскочити в машину слідом за післанцем, і, вже бувши на середині, почули попередження кондуктора-жінки:

— Це експрес. До Черінг-кросу не буде зупинки.

Так от чому хлопець не сідав до попереднього автобусу: він справді мав цілком певні директиви — щоб у дорозі з ним не трапилось жадних неприємностей. Очевидно, нас перехитрили. Її свої міркування я висловлював, сидячи поруч «Днів Турбінних» на «імперіялі» — хлопець був у нижньому поверсі і ми не хотіли, щоб він почув нашу розмову: може він випадково розуміє по-нашому.

— Так, нас перехитрили. Бо коли автобус доїде до Черінг-кросу, Гріжалов побачить нас поряд хлопця й зрозуміє, що нам усе відомо. Значить, Гріжалов випорснув із наших рук.

Булгаков напружено думав.

— Ні, не випорснув! Адже я взяв хлопця на себе. Не турбуйтеся, все буде якнайкраще. Зійдемо вниз.

— Нащо?

— Ходімо. Я знаю, що робити.

— Ну, добре. Покладаюся на вас — раз уже умовились...

Унизу Булгаков вибрав місце позаду післанця. Ще кілька хвилин думав, дивлячись, як за вікнами напівпорожнього автобусу (бо небагато людей їздять експресами між дванадцятою й першою дня — адже це час «ленчу»¹) мигтіли знайомі краєвиди, — і раптом звернувся до мене.

— Цигарки при вас є?

— Так, але нащо вам вони? Поперше, ви ж не палите, по-друге, в автобусі й не можна палити, а зупинка ще не скоро, — ви ж не забули, що це експрес?

— Ні, не забув. Дайте мені цигарку й сірників.

— Якщо це входить до вашого пляну... Добре, але це пахне скандалом і втручанням поліції.

Булгаков нічого не відповів. Він розташувався якнайвигідніше й запалив цигарку. За хвилину до нього підбігла стривожена кондукторка.

¹ Другого сніданку.

— Сер, невже ви не знаєте, що в автобусі забороняється палити? Прочитайте напис!

Булгаков мовчав, ніби то його не стосувалося.

— Сер, ви не джентлмен! Якщо ви зараз не кинете цигарку, я змушена буду спинити машину й покликати полісмена!

Булгаков мовчав і затягався жовтавим димком «Плейерс». Обурена кондукторка потяглася до сигнального шнура.

— Останній раз попереджаю...

Дзень-дзень! Автобус спинився. Стривожений мотормен з'явився на дверях:

— Що трапилося, міс Велш?

— Та тут якийсь нахаба палить, не зважаючи на мої попередження! Мабуть, чужинець. Треба їх вчити поважати закони. Поліс!.. Офіцере!

Оглядна постать «боббі» затулила вихід з автобусу. Я вже почав серйозно турбуватися за Булгакова, але той устав, погасив цигарку й підійшов до полісмена.

— Мені цього тільки й треба було. Офіцере, я запалив навмисне для того, щоб спинили машину й покликали поліцію. Оцей молодий негідник (він показав на хлопця-післанця) обікрав мене. Прошу зробити в нього трус.

— Що саме він у вас украв?

— Портфель.

— Оцей самий? А чим ви це можете довести?

— У портфелі поряд паперів є мої гроші. Я їх якраз позначив. Можете перевірити. Такі й такі купюри з отакими ініціалами на них.

Не слухаючи заперечень хлопця, полісмен розкрив портфель (ключ був у Булгакова) й розшукав в одному з конвертів гроші з відповідними позначками.

Таким чином ми всі потрапили, замість Черінг-кросу, до найближчої поліційної станції. Допит тягся недовго. Булгаков не об'являв саме хлопця у крадіжці й припускав, що, може справді, хтось доручив хлопцеві занести портфель і паспорт (його знайшли у хлопця під час трусу й це потверджувало його алібі) до відповідного місця. Але чому не до готелю чи приватного помешкання? Це все наводить на підозру. Очевидно, — казали ми з Булгаковим, — особа, що дала таке доручення хлопцеві, хотіла «замести сліди» й утекти з грошми за кордон. Також наводить на підозру те, що хлопець заперечує, ніби доручення йому дала саме та особа, картка якої на паспорті. Ясно, на нашу думку, що шукати треба саме цю особу за картою, щоб знайти справжнього злочинця.

Поліційний інспектор цілковито з нами погодився. Хлопця, вирішив він, треба покищо затримати, а злодія шукатимуть за картою. Після того він дуже ввічливо попрощався з нами —

і ми, вже у таксі, поспішили на Черінг-крос: адже пароплав відпливав за сорок хвилин.

Довелось таки покружляти по залюдненій, затовпленій таксі, автобусами й трамваями площі, перше ніж ми побачили Гріжалова. Він явно нервувався, очевидно чекаючи хлопця. Капітана коло нього не було, — ну, да Гріжалов намагався «чисто» обробити свої справи. До його нервувань додалася ще одна причина, коли я спинив коло нього таксі й просто пішов до нього.

— Ви ще не на пароплаві? Так ви ж спізнитесь, тов. Гріжалов!

Треба віддати Гріжалову належне, він швидко взяв себе в руки.

— Розумієте, я не мав часу сам іти до консчастини, доручив післанцеві піти туди за паспортом, а він десь зник! Я вже дзвонив до консчастини, звідти запевняють, ніби хлопець уже з готину як одержав паспорта на руки й пішов... Що б воно могло бути? Чи не вкрав він, бува, паспорта?

— Ви не помилилися, тов. Гріжалов, той хлопець, без сумніву, злодій! Він украв не тільки ваш паспорт, але й гроші тов. Булгакова, що переховувалися в моєму портфелі. Шойно нас про це сповістила телефоном поліція і ми саме мали туди їхати, щоб дати свої свідчення. Безперечно, хлопець діяв не сам, бо, як сповістили нас із консчастини, з паспортом він приніс не вашу картку. Значить, їх ціла банда, і вони хотіли скористатися не тільки з грошей т. Булгакова, але й з вашого паспорта. Та ви не турбуйтеся, ми справу вяснимо й усіх їх викриємо, можете сміливо їхати до Москви. А доки ви повернетеся — все буде вже відомо.

— Так як же я поїду без паспорта?

— О, не турбуйтеся, адже це радянський пароплав і капітан на моє прохання прийме вас. А в найближчому європейському порті — скажімо, в Ризі — наше повпредство видасть вам новий паспорт. Я особисто протелеграфую до Риги. Сідайте в моє таксі, я вас зараз доведу. Адже ви казали, що ваші речі вже на пароплаві...

— Так, я доручив туди їх відвезти, хоч і не певний...

— Ну, нічого, ми вже тут подбаємо за них. Ідьмо, бо пароплав от-от відійде!

Гріжалов машинально сів у таксі. Зрештою, це ж був найкращий вихід для нього: мати неприємну справу з місцевою поліцією за крадіжку грошей, коли б хлопець-післанець пізнав його... Ні, краще вже — так він, мабуть, міркував — зійти з пароплаву в Ризі й там зникнути. Адже пароплав заходить до Риги, де в Гріжалова знайдуться друзі серед білої еміграції.

Капітан Мукальський, киянин і мій старий приятель, залюбки погодився взяти Гріжалова без документів. Портова інспекція не заперечувала після того, як я власноручним підписом посвіднив,

що Гріжалов наш громадянин і співробітник, та що його документи будуть оформлені в дорозі. Тільки коли ми з Булгаковим на лоцманському катері відпливали від пароплава, що вже вийшов у відкритий фарватер, Мукальський гукнув мені з рубки:

— До речі, забувся вас попередити, що ми, за наказом Торгпредства, змінили маршрут. Ідемо просто до Ленінграду, не заходячи нікуди в дорозі.

Я не помітив, чи був тоді на палубі Гріжалов і не можу сказати, яке це на нього справило враження. Хоч значно цікавіше було б спостерігати враження, яке на нього справила зустріч, що йому її влаштували в Ленінграді, коли пароплав прибув туди.

Але був ще один пароплав, він відходив наступного дня і ми мали на ньому їхати в далеку, заокеанську країну. Отже треба було готуватися. Треба ж ще зайти до повпредства, попрощатися.

— Не забути, до речі, захопити у таємній частині мої папери. Булгаков здивувався.

— Ваші папери в мене. Хіба ви забули, що я взяв їх з вашого портфеля? Ми ж сподівалися, що Гріжалов має зацікавитися ними?

— Ті папери, що переховуються у вас, теж придадуться мені, товаришу Булгаков: я дуже люблю писати на жовтому верже, і там у вас чималий запас його. Але мої таємні папери... Невже ви вважаєте мене за такого наївного, щоб справді залишати їх у портфелі, в чемодані, до якого всякий міг би підібрати ключа? Так, так, то був маленький іспит для штату майбутнього консульства. Іспит не можна вважати за невдалий, — як на вашу думку?

* * *

Коли, прощаючися з вуличним художником, я дав йому востаннє відповідну монету, він стиснув мою руку й показав мені червону картку з написом:

„Workers of the World, unite!
Long live the Soviets!“

Такі картки видавала компартія цієї країни учасникам недавнього походу безробітних та інвалідів. Сховавши картку, глухий художник виразним рухом потермосив свої губи. Я зрозумів тоді причини особливої прихильності глухого художника до нас, радянських людей. Тим паче, що він же, як більшість глухих і глухонімих, умів читати по губах.

ЕПІЗОД ТРЕТІЙ: ЕМІЛІО КУДЕЛІ

Ні, до звичаїв цієї країни призвичаїтися було не легко. Та й чи варто було призвичаюватися?

Адже я тут був тимчасово. Або: ми були. Бо коли я на пароплаві дістав радіограму — завернути на Південь, де треба пере-

бути місяців зо два, доки туди приїде новий уповноважений — я поставив умову, щоб Булгаков їхав зо мною. Він теж не переніс, отже стало нас троє. Я, Булгаков і моя дружина.

Але щодо звичаїв.

Поперше, на пристані столиці-порту мене зустрів офіційний представник міністерства, який заявив, що він нікого не репрезентує, прибув із власної ініціативи, не мавши жадних доручень; проте, додав він, міністерство висловлює через нього своє задоволення з приводу мого приїзду й сподівається, що і т. д. — все, що в таких випадках належиться.

Потім, другого дня попередив мене, що недоцільно мені звертатись по аудієнцію до уряду; проте, президент радий буде мене бачити в себе приватно.

Потрете, президент, поруч інших питань, поцікавиться моїм консульським стажем, почувши мою довідку, сказав, що його надзвичайно тішить мій багатий досвід, бо консульської роботи тут серед моїх компатріотів безліч; а поруч того додав, що уряд не має змоги визнати мої консульські уповноваження й ексекватури мені не дасть, бо консконвенції ми ще не підписали, отже і т. д.

Власне кажучи, то все було «поперше» — про ставлення уряду. Аж тепер перейдімо до —

подруге. Саме — про ставлення робітництва. До помешкання колишнього царського консульства (нам його віддали з попередженням, що наших прав на нього уряд не визнає) цілий день ходили делегації від місцевих профспілок та робітничих організацій. Од енергійних і сердешних стискань моя правниця почувала себе, як (вибачте, не добрав порівняння — обійдеться цього разу)... Оце шойно приходили робітничі тютюнових плянтацій, подарували моїй дружині чудових тропічних квітів з пелюстками вогкими й м'ясистими, як губи цих смуглявих креолок. За ними пожежники, бурхливо вітаючи мене, заявили, що беруть шефство над нашим будинком, отже нам нічого боятись пожеж і, взагалі, стихійних нещасть. Нарешті, залізничники, вшанувавши мене почесним квитком члена спілки (що, до речі, давав мені право безплатного проїзду по всіх залізницях республіки), запросили мене на товариську вечерю до депа.

— Ми не вимагаємо відповіді, розуміючи делікатний стан товарища-консула, — казали вони. — але не думаємо, щоб товариш-консул образив нас своєю відсутністю.

Стан був справді делікатний. Та з нього вивів мене уряд. Вже знайомий мені представник міністерства з'явився, шойно виїхав залізничники, і сказав, приблизно, таке:

— Уряд не схвалює нетактовного запрошення спілок залізничників, тим паче, що за відомостями поліції на вечірці буде спроба влаштувати демонстрацію симпатій ладові вашої країни, а з нею ми ще не оформили остаточно своїх взаємин. Проте (тйправо, це

не я, це вони зловживали нещадно тим проте), уряд не може мати заперечень до того, щоб сеньйор-консул відвідав ту вечірку, оскільки його обрано на почесного члена спілки. Уряд лише сподівається, що сеньйор-консул триматиметься в межах...

В яких саме межах — він не пояснив, та й потреби не було.

Я був на вечірці. Там відбулась демонстрація симпатії СРСР і я тримався в межах. Тобто, говорив про мою країну і не торкався їхньої.

Наприкінці мене запросили на конгрес місцевої федерації профспілок, що починався за два дні.

А другого дня всюди розліплено було відозви Виконкому федерації профспілок, з гострими вихватками проти СРСР, більшовиків і... мене особисто. Звичайно, я на конгрес не пішов, бо не треба було навіть детективних здібностей «Днів Турбіних», щоб передбачати, що він (конгрес) пройде під знаком гостропідкресленої ворожнечі до СРСР.

Якраз «Дні Турбіних», не зрозумів, у чому справа, так само (ви ще не забули, що все це було «подруге?»), як не міг він зрозуміти того, що —

потрете, майже всі в столиці чудово розуміли англійську мову — і категорично відмовлялися вживати її. А з нас трьох еспанську знала, і то не досконало, тільки моя дружина. Колись я глузував з її не дуже вдалих намагань читати Сервантеса в оригіналі, а тепер, як бачите, придалось.

В чому справа? — розгублено питав «Дні Турбіних»: — що за безглузда країна?

— Зовсім не безглузда, товаришу Булгаков, — намагався я пояснити, — а просто не дуже самостійна країна. Вона надто боїться свого північного сусіда, звідси ота половинчата й кручена політика. Вона не менше ненавидить того сусіда, звідси й вороже ставлення до його мови. Нарешті, вона симпатизує нам, бо...

— Е, та з якої речі я буду вам тут повторювати ті популярні лекції, що їх я читав Булгакову? Тим паче, що є ж ще і почотверте.

Воно, щоправда, не залежало від країни. Проте, до нього ще важче було призвичаїтись. Уявіть собі:

зранку — спека; прокидаєшся від почуття, що в горлі й роті твоєму пащить бесмертська піч; зриваєшся з постелі й біжиш під холодну душ;

у полудень — спека стає нестерпна; заздриш усім ескімосам і полярним експедиціям; шкодуєш, що не можна перенести кабінет до ванної й приймати одвідувачів під безперервною душною у мекінтоші;

близько четвертої години, коли ти вже міняєш третього крохмального коміря (нічого не поробиш, етикет!) — з жовтавого плята на північному заході віє чудовий прохолодний вітерець.

І от, коли ти, полегшено зідхнувши, виходиш подихати свіжим бризом у тіні платанів і помаранчових дерев Алеї Незалежності, —

починається дощ.

Та який дощ! Злива! Потоп!

Біжиш до найближчої каварні чи крамниці, щоб укритись, та де там! Усе замкнено, місто завмирає, місто спить до сьомої години — «сієста». Так називається там своєрідна форма анабіози, що її тубільці вважають за передобідній перепочинок.

Додайте до цього, що на плято дихати нічим — таке рідке повітря, — а в міському парку малярійний москіт, од якого жорстоко страждала дружина, тоді скажіть:

— Чи легко було призвичаїтись до цієї країни та її звичаїв?

Не кажу вже про дружину. Вона танула на моїх очах і щовечір трусилася у нападах малярії. Тим часом їй доводилось працювати, і чимало, бо ми з Булгаковим не знали ж еспанської мови.

Та чи не гірше було з самими «Днями Турбіних». Він (вони?) схуд, роззлюстився й не знаходив невигідних епітетів для цієї країни. До його скарг на неї додалася ще одна. Він забив собі в голову, що в країні готується переворот.

— От побачите, — запевняв він: — не сьогодні-завтра напевне буде; а що ми тоді робитимемо без правного статусу, без екзекватури, навіть без консульських карток.

— Товаришу Булгаков, — намагався я йому втовкмачити, — коли б справді сталося щось подібне, то не допомогли б нам екзекватури й картки, бо нова влада просто не визнала б їх. Та я шкодую, що радив вас читати О. Генрі для вправ з англійської мови. І мова в нього не чиста, і уяву він вам дає хибну про цю країну. Республіка, де ми перебуваємо, це вам не Венеція (що її змалював О. Генрі в «Королі й капуста»). Влада тут хоч і нерішуча, та досить тверда, і нема ніяких ознак наближення перевороту. Час уже кинути «оперетковий» підхід до цих республік.

Та «Дні Турбіних» лише всімався багатозначно й твердив своє:

— От побачите...

Усмішка й оте «побачите» були такі зловтішні, ніби то він сам планував перевороти й змови, щоб помститись цій країні за її незвичні звичаї й підсоння.

* * *

Я сидів і мляво намагався сердитись на центр, що забув, очевидно, за мене, бо не сповіщав про час приїзду уповноваженого. З моїх потуг нічого не виходило, бо навіть сердитися при такій температурі не ставало снаги. Тоді я почав уявляти собі конструкцію універсального холодильника, що регулював би темпе-

ратуру не тільки в моєму кабінеті, але й по цілому місті. Це мій юрисисне винахідництво перервав кур'єр, подавши визитову картку.

Треба далі писати отак: «Звичайний прямокутничок брістольського картону, що на ньому чітким шрифтом виведено не знайоме ім'я» й т. д. Міняю цей класичний стиль не тому, що розходяться дрібниці: картон, наприклад, був не брістольський, а манільський; картка була не друкована, а написана червоним атраментом, імен на ній аж вісім. Тобто, воно було одне, та писане вісьма мовами. І перш за все впало в очі найзрозуміліше «Еміліо Куделя, викладач чужих мов, каліграфії й математики».

Занесло ж його, тодо Куделю.

— Хай живе. Прссіть.

Сивий волос, голе не обличчя, видвілі очі й якісь метушливі непевнені рухи наркотика.

Мене не здивував піднесено урочистий тон. Я вже звик до висловів почуттів захоплення тим, хто «вперше на нашій заморській землі» і т. д. Справа теж звичайна: відновлення радянського громадянства, поворот на батьківщину. Та все це міг би полагодити Булгаков. Куделя бажав бачити мене особисто? Навіть у важливій справі. Цікаво, послухаємо. Він, звичайно, хоч почати з автобіографічних подробиць. Це теж так зрозуміло для людей, що давно покинули рідну країну й просто радіють з нагоди звіритися «своїм людям». Кажіть сміливіше, громадянине Куделя, а я переказуватиму за вами.

Куделя вже двадцять три роки в цій частині світу. Найбільше перебував в Мехіко. Коли там довідались, що він учився в Полтавській духовній семінарії, особливо ж коли запримітили його здібності до чужих мов, каліграфії й математики, то запропонували йому здати іспити на звання вчителя народних шкіл. Отже він був на державній посаді по штатах Гідальго та Юкатан, довгий час перебував у Тампіко. Мови своєї не забув, хоч знає шість чи сім інших, бо часто обертався в емігранському середовищі. А оце вже півроку, як утік з Мехіко Куделя. Так, утік, бо його там мало не повісили. Як це трапилось? А дуже просто. Куделя — переконаний революціонер. Може в нього деякі розходження з комуністами, отже до партії його не прийняли, але Куделя не міг стерпіти несправедливого ладу Мехіко й намагався там викликати революцію. Ви, мабуть, і не чули, що на Юкатані була радянська влада? То ж Куделя був серед найактивніших її діячів. Крім того, він вважав, що, якби скинути папашу Кайєса й знов посадити розсудливого Обрегона на президентське крісло, то це було б краще. А коли б і Обрегон зазнався, то знайшовся б інший, а то й Кайєса знову можна обрати. Що це має спільного з радянською владою? Воно й мені здається трохи плутаним. Ну, що ж, треба визнати, що Куделя справді плутає. Не забувайте ж, що в нього розходження з комуністами. Проте,

«ж» його мало не повісили? Було це в Тампіко. День базарний, народу на майдані безліч, отже Куделя забажав скористатися нагодо, щоб поагітувати. Він обрав дуже вигідне місце — коло рамниці снопов'язного шпагату. Стільця для трибуни дав йому власник крамниці, щиро повіривши, ніби Куделя хоче рекламувати його першосортний крам. Коли зібралась юрба, Куделя правді сказав кілька компліментів шпагатові, та закінчив трохи есподівано: «Товариші й громадяни, — сказав він, — цей шпагат який тугий і кріпкий, що на ньому можна б повісити всю нашу буржуазію, а перш за все я пропоную повісити нашого президента й увесь кабінет, «щоб не зазнавалися». Та в юрбі переважали прихильники папаші Кайєса, і вони забажали спробувати, чи тривкий шпагат на вазі тіла самого Куделі. Врятувала його дрібниці. Коли охочекомонні кати лаштували зашморг, шпагат обірвався й обурений натовп ухвалив повісити власника крамниці за те, що він дурить чесних фермерів, продаючи їм такий поганий і гнилий шпагат. В загальній метушні Куделі пощастило втекти, але межі Мехіко він покинув назавжди, бо там за ним пошукує поліція. А тут він безробітний, бо ніхто не визнає його мекіканського диплому й стажу.

Автобіографічні деталі дещо затяглись. Яка все таки в нього до мене важлива справа?

Куделя став у позу й набрав повні груди повітря.

— Товаришу й громадянине! Ви хочете, щоб на землі була ще одна радянська країна?

— Я бажав би, щоб весь світ був радянський, та яке це має відношення до нашої розмови?

— Я можу це зробити!

Ну, на цьому мене не так легко спіймати. Надто вже воно просто.

— Вибачте, але мій уряд не давав мені доручення займатись переворотами в Мехіко. Мушу відхилити вашу ласкаву пропозицію.

— Та то не в Мехіко. На Мехіко я махнув рукою. Я маю на думці іншу країну.

— Чи не ту, де ми перебуваємо?

Куделя завагався.

— Ні, я розумію, що то було б для вас незручно. Мова мовиться за іншу, сусідню республіку.

— Все одно, громадянине Куделя, мене не спокушає ваша пропозиція. Я тут виконую лише консульські обов'язки, та й то неофіційно.

— Алеж це було б так легко. Дайте мені тільки два пароплави і зброю. Запевняю вас... Ви ж потім будете каятись...

— Нема в мене пароплавів із зброєю, а коли були б, то я б їх не дав. Знов кажу, ми цього не робимо.

— Але ви ж комуніст?

— Саме тому я й виконую тільки ту роботу, яку мені доручає моя партія й мій уряд. Та й взагалі, моя партійна приналежність тут ні до чого.

— Ну, а коли я звернусь по допомогу до іншої держави, ми зробимо революцію, і там запанує не радянський, а знов буржуазний лад, невже ви не будете шкодувати?

— Це ваша приватна справа, звертайтеся по допомогу до кого хочете, а нашу розмову нумо вважати за закінчену.

Куделя скривився ніби від фізичного болю.

— Товаришу, громадянине, може ви думаєте, що я провокатор який... Запевняю вас... Присягаюся! Я стільки років мріяв... А тепер — безробітний, самотній... Ви повірите — я голодую!

— То інша справа. Коли мовиться за матеріальну допомогу для вас особисто, то про це можна буде подумати. Приходьте днями, може ми щось придумаємо. Але умова — ніколи не повертатись до теми про пароплави із зброєю.

Куделя більше не приходив. Та, очевидно, він ще не покинув надій вплинути на мене. Коли дружина одного дня сповістила мене, що вже знайшла викладача еспанської мови й удосконалюється в ній, мені й на думку не спало поцікавитись ім'ям того викладача. Тільки спитав, чи справді він добре знає мову і хто його рекомендував.

— Селеста, — відповіла дружина.

Селеста Льопеда була робітниця тютюнових плянтацій, громадська активістка й безперечно щира прихильниця СРСР. Отже я заспокоївся на тому, що дружина бере лекції з еспанської мови в певної людини. Відбувались ті лекції в помешканні Вечірнього Робітничого ліцею.

Як я досить скоро переконався, то була неприпущена байду-жість з мого боку. Одного дня, коли ми залишилися наодинці, дружина мовила:

— А як добре було б, коли б десь постала ще одна радянська країна. В якійсь іншій частині світу. Ти розумієш, любий, коли б із двох кінців... буржуазний світ опинився б у колі... Ах, як це було б чудово!

Я насторожився.

— Почекай, почекай, як звати твого вчителя?

— Емілію... забула. Він просив, щоб я до нього зверталась просто Омелян Степанович.

— Куделя! То він тобі верз оті дурниці про нову радянську республіку?

— Ну да, він казав, що цього так легко досягти. Не розумію, чому ти вважаєш це за дурниці?

— А от я тебе не розумію. І як тобі тільки не соромно, ти ж партійка, — невже ти могла серйозно повірити, ніби таким чином

створяться нові радянські республіки! Ну, звичайно ж, він казав тобі про два пароплави із зброєю й гудив мене.

Після моєї лекції (а тяглася вона з годину) дружина погодилася, що треба змінити викладача еспанської мови. Єдине, в чому вона не визнавала моєї рації, це те, що треба обережніше ставитись і до сеньйорити Льопеда.

— Вона чудова дівчина і просто, мабуть, бажала допомогти Куделі, зваживши на його матеріальну скруту. Я певна, що вона не знала про його авантурницькі пляни.

Довелось погодитись, щоб дружина не поривала знайомства з Селестою, тим паче, що це звернуло б на себе увагу профспілчан, почали б дошукуватись причин, а в мої пляни зовсім не входило розводитись про пропозиції Куделі. Це бо могло дати привід до ворожой проти нас кампанії.

Проминуло тижнів зо два. Ми вже почали забувати за Куделю. І коли на світанку нас збудила стрілянина десь за містом, єдине моє припущення було:

— Знов десь маневри.

«Дні Турбіних» не погодився:

— Напевне переворот!

Та в ранішніх газетах не було нічого про стрілянину, все в місті було абсолютно спокійно, і я не заперечував, коли дружина заявила, що має намір сьогодні оглядати тютюнові плянтації. Присив тільки, щоб не забарилася і не спізнилась на обід.

Друге видання газет, яке вийшло десь о дванадцятій годині, переконало мене, що на світанку справді сталися якісь події. Щоправда, не переворот, але спроба його. Як і слід було сподіватись, невдала.

Газети подавали подробиці. До берега підійшло два пароплави. Висадили десанту — чоловіка з чотириса. Певна, що їм ніхто не помітив, десанта підійшла до самої фортеці Незалежності, ще з середини минулого сторіччя ліквідованої й напівзруйнованої. Та уряд знав про готування десанти. У фортеці чекало урядове військо. Всю десанту оточено й винищено. Операцію переведено блискуче — за якусь годину, без зайвої метушні й дуже ефективно. Лише кілька повстанців, що їм пощастило втекти, заховались на плято. Ватажки повстання в руках уряду.

«Дні Турбіних» навіть не намагався святкувати свою перемогу («я ж казав!»). Навпаки, вигляд його був досить розчарований. Очевидно, він переконався, що на перевороти в цій республіці найближчими днями сподіватися не доводиться. Та в урядовому повідомленні були рядки, що нас серйозно стурбували:

«Як виявилось, змовів субсидувала й постачала їм зброю одна чужоземна держава, зацікавлена у зміні ладу по інших країнах».

Для нас було ясно, що коли хто й приклав рук до цієї невда-лої змови, то це був великий сусід з північного континенту. Та

хто б повірив, що урядове повідомлення має на думці не нас? Значить, треба було чекати неприємних розмов із урядом.

Турбувало мене й те, що дружина не повертала. Довелось пообідати без неї. Наблюжався вечір. Її все не було. Я подзвонив до контори плянтації. Звідси сповістили, що «сеньйора виїхала по обіді в напрямку плято».

Значить, не додому? Адже плято було в протилежнім напрямку. Що це могло значити?

«Дні Турбіних» співчутливо поглядав на мене. Очевидно, він збирався висловити свою чергову «думку», та не відважився. Він зідхав, розкривав рота, збирався з духом, але нічого не казав. Це мене починало дратувати.

— Ну, в чому справа, — не витримав я, нарешті, — кажіть уже, що там «на вашу думку», але киньте цей вигляд камбали, що її викинуло на сухий берег!

— Я піду шукати! — нарешті, наважився він.

— Куди? На плято? Цього ще не бракувало. Ви хочете, щоб вас спіймали на спробах встановити зв'язок з повстанцями? Адже ніхто не повірить, що ви пішли на плято з якоюсь іншою метою.

— А з якою метою туди подалася ваша дружина?

— Оце то мене й цікавить! Як би її справді не захопили повстанці.

— А ви не припускаєте думки, що... Тільки, будь ласка, не ображайтесь...

— Булгаков, я вас розумію. Ви, здається, готові підозрювати мою дружину в зв'язку з повстанцями. Лишіть ці підозри місцевій поліції. Моя дружина — комуністка й ні в якій авантурі не стане плутуватися.

— Та все таки, знаєте, трапляється.

— Булгаков, я боюся, що з вашим мозком щось трапилось, чи не під впливом спеки.

Це було надто гостро. Та треба ж розуміти мій стан. Ні, ні, вона не могла... Це ж безглуздо!

Дзвінок. Я шарпнувся до телефона. Булгаков випередив мене.

— Так, так. З міністерства? Ні, це секретар. Добре, я передам. — Вас викликають до міністерства, — звернувся він, нарешті, до мене.

Так пізно? Хм... А я в такому стані. Що ж, доведеться йти.

Радник міністерства відразу перейшов до справи.

— Сподіваюсь, сеньйор консул зрозумів, кого саме мало на думці урядове повідомлення, коли натякло на чужоземного представника?

— Я волів би не зрозуміти, бо інакше мені довелося б констатувати цілковито незаслужену образу, що її завдав ваш уряд моїй країні й мені особисто.

— На жаль, ми маємо чимало даних, що свідчать проти

сеньйора консула. Наприклад, ваше знайомство з ватажком повстанців Еміліо Куделя, вашим, до речі, компатріотом. Ви знаєте, що він у наших руках?

— Не знаю, що саме вам казав Куделя, та думаю, що одного знайомства, яке обмежилось, до того ж, однією зустріччю, не досить для обґрунтування ваших, абсолютно безпідставних, підозрень.

— Але, нам відомо, що дружина сеньйора консула кілька разів бачилася з Куделею.

— Як із викладачем еспанської мови, од послуг якого вона досить хутко відмовилась.

— Так, так... А де тепер мадам?

— Виїхала оглядати тютюнові плянтації. Сподіваюсь, що в цьому нічого шкідливого для ладу вашої республіки нема?

— О, ні! Та це було вранці. А з плянтації мадам виїхала, — радник вимовив це з притиском, — в напрямку плято. Тобто в район, де переховуються рештки повстанців.

— Та не якісь непорозуміння! Я певен, абсолютно певен, що воно швидко з'ясується, і ви переконаєтесь, що помилились. Мене самого турбує, чи не трапилось чого з дружиною.

— О, ми дуже бажали б помилитись. Зрештою, ми закінчимо нашу розмову завтра.

Я збирався відклонитись, коли задзвонив телефон. Радник знаком попросив мене затриматись. Розмова телефоном тяглась недовго. Тон радника, коли він перепитував — «ліквідовано? не знайшли? признався? є докази?» — був досить розчарований. Потім він з винуватим виглядом звернувся до мене:

— Я повинен просити вашого прощення. Щойно ліквідували рештки інсургентів на плято. Вашої дружини там не було. Мушу сказати більше — з ним затримано агента зовсім іншої держави. Ви розумієте — мова мовиться про великого сусіда з Північного континенту. Куделя признався, що саме від тієї держави дістав пароплази і зброю. Ми, власне, з самого початку це припускали, та, знаєте, такий збіг обставин...

Я зідхнув полегшено. І водночас кольнула думка: де ж, все таки, дружина?

Ніби у відповідь, радник зауважив:

— Проте, не з'ясовано, що саме затримало мадам. Я розумію турбування сеньйора консула, та ми вживемо всіх заходів. Поставимо на ноги поліцію. Сподіваюсь, нічого прикрого не трапилось.

Я внутрішньо всміхнувся, бо знав, що поліцію давно вже представлено на ноги. Радник дуже сердешно попросив мене, та вигляд його був явно розчарований. Мені здалось навіть ніби він шкодує, що надто багато розказав мені.

Ви розумієте, що спати тієї ночі я вже не міг. А сонце ніби на глум забарилося за морем. Я й не думав, що в цій частині

світу такі пізні світанки. Чотири... п'ять... шість... От проторохкотів повз вікна молочарський віз. А це напевне з пекарні. Тепер черга газетяра. Ще година. Прийшов кур'єр і співчутливо глянув на мене — очевидно, мій вигляд викликав співчуття.

Треба взяти себе в руки. Скоро почнуться години відвідувань. Холодна душа освіжила мене трохи і я вирішив навіть зійти вниз до їдальні, щоб бодай перед Булгаковим і покоївкою вдати, ніби я здатний ще снідати.

Ну, завжди, коли доходиш до таких моментів, я починаю шкодувати — не себе, а зіпсутого пригидницькою літературою читача. Він любить, щоб автор натягнув його нерви, немов струни на гітарі, «до отказа», а потім, зробивши хитромудрі павзу чи абстрактний відступ, раптом оглушив його обухом несподіваної розв'язки. Що ж, коли вам це так подобається... Та ні, в мене воно, напевне, не вийде.

В їдальні на своєму звичайному місці за столом, сиділа дружина. Вигляд у неї був свіжий і життєрадісний, ніхто б і не подумав, що вона щойно зробила кіньми будь-що-будь із п'ятнадцяти англійських миль.

Я не встиг нічого спитати: вона захопила ініціативу розмови. — Слухай, любий, чого ти такий зелений? Знов погано спав? Ах, ця спека! А я мала таку чудову прогулянку! З плянтації ми поїхали оглядати зразкову колонію для робітничих дітей. Це, знаєш, не плято, в долині, зовсім ізольоване, майже неприступне місце. І дітлахи такі кумедні, хороші! Нізачо не хотіли відпустити мене, довелося заночувати в них. Воно, щоправда, вже поночило, коли ми дібрались до колонії.

— Чого ж ти хоч не протелефонувала? — спромігся я, нарешті, вставити.

— Так там же й телефона нема! Якесь, розумієш, орляче гніздо. Я й не подумала, що ти будеш турбуватись.

— А газети ти за цей час хоч проглядала?

— Ні... а хіба щось трапилось?

— А от спитай товариша Булгакова.

Той позичав очі в сірка, вдаючи, ніби його страшенно зацікавили блики ранішнього сонця в шклянці кави.

Ну, звичайно, я не помилявся. Раз у сьогоднішніх газетах нема ніяких коментарів про вчорашні події, значить, мене викличуть до міністерства, щоб погодити зо мною формулу, яка б відводила від нас усяку підозру. Кінець-кінцем, «Марш Будьонного» в моєму виконанні — так мені здавалось — звучав зовсім непогано. Може дехто з цим і не погодився б (за шкільних років мій бал за співи ніколи не підвищувався понад «три з мінусом»), та співав же я в своєму кабінеті, та й то коли не було відвідувачів.

Мене покликали до міністерства під час «сієсти». Ого! Мене хоче бачити сам президент. Іще ого! «І так шішнадцять раз».

Та в міністерстві справа була трохи складніша, ніж я сподівався. Президент, радник і мій старий знайомий «урядовець» особливих доручень мали досить розгублений вигляд. Ну, звичайно, спочатку обмін приємними запитаннями про здоров'я всіх родичів (особливо моєї дружини). Нарешті дійшло до справи. Заговорив президент:

— Вас уже інформував радник про всі обставини підготовки повстання?

Радник при цьому так скривився, що для мене вже не залишилося сумнівів: він щиро каявся за свою одвертість зі мною. Та президент казав далі.

— Обставини склались так, що ми, на жаль, не можемо назвати в пресі справжніх винуватців змови. Тепер, коли ви вже знаєте майже все, я не укриватиму від вас. Агента тієї держави нам довелося звільнити. І... і взагалі ми зовсім не хочемо, щоб у нас повторилось те, що було в Сао-Паульо¹. Ви повинні нам допомогти вийти з цього стану. Може б нам краще зовсім не повертатись до цієї теми в пресі?

Еге, куди загнув! Ні, на це то вже я не піду. Не треба було радникові раніш підкреслювати, що натяк має саме нас на думці. Коли вони здрефилі перед своїм сусідом з Північного континенту, то не зовсім не значить, що нам слід брати на себе його провини. Розмова тяглася досить довго й не обіцяла виходу.

Раптом президент гостро звернувся до радника.

— Так що казав про мене президент отієї жалюгідної західньої кавової республіки?

Радник зовсім занепокоївся:

— Ваша ексцеленце, я не відважусь повторювати...

— Не треба, я пам'ятаю. Я й-йому покажу... Пам'ятатиме він мене! Нещасна маріонетка? Так от, завтра в пресі з'явиться пояснення, що ми мали на думці саме оту західню кляоаку. Вихід знайдено.

Справді марш Будьонного в моєму виконанні звучав не так уже погано. Це міг би потвердити шофер, що одвозив мене з міністерства додому.

ЕПІЗОД ЧЕТВЕРТИЙ: СПРАВА ГЛИБША

— Лист од Миколи Петровича. Для вас особисто.

В голосі «Днів Турбінних» почувалась пошана, коли він вимовляв це щоразу, як надходила пошта з СРСР. Він знав, що листи Миколи Петровича я читаю найперше. Справа була, бачите, не

¹ Очевидно, натяк на повстання у браїльській провінції Сао-Паульо, що його іспецізували Сполучені Штати Америки, щоб випалити на щип на браїльську каву.

лише в тому, що Микола Петрович займав у нашій республіці одну з керівних посад. І навіть не в тому (не лише в тому), що він був мій старий особистий приятель. Приятелів у мене залишилося на батьківщині досить, але то був один із тих друзів, що залюбки писали, чи то пак, він був той єдиний приятель, що писав регулярно, повідомляв про новини й сам примушував мене підтримувати листування (хоч особливого примусу й не треба було), запитуючи безліч подробиць про «тамтешнє життя», й «як воно там взагалі», й «чи скоро вже там нарешті». Отже, мені доводилося акуратно відповідати, що життя тутешнє погане, взагалі не дуже, й пояснити чому саме не скоро, хоч і зовсім так не безнадійно. Й собі також розпитувати, в певності, що відповідь не забариться.

Та останнім часом листи Миколи Петровича стали трохи одноманітні. В кожному він нагадував про ту саму, по суті дрібну, справу. Я почував, що вирішення цієї другорядної справи набуває зовсім особливого значення, перетворюється на питання престижу й довіря. Справ подібних ми мали безліч, деякі вигравали, інші програвали, а більшість перебувала в аморфному стані, без руху, часто-густо без перспектив на виграш, чи програв. Ми до такого стану звикли й мирилися з тим відсотком вигравів, який пересічно (бо в цьому була певна закономірність) припадав на нас.

Але дозвольте навести для пояснення один приклад. Вичитав я його десь у газеті — чи в «Правді», чи ще десь. В якомусь глухому сільці колишній червоноармієць влаштував радіо, на подив, а подекуди й страхіття своїх односельців. Багато він затратив зусиль, щоб переконати їх, що то не «нечиста сила», та один таки дідок наполягав на своєму. «Не повірю, — каже, — аж доки мене самого на ім'я з Москви не викличе». І уявіть собі, ця вимога збила з пантелику мало не все село. Червоноармієцьві довелося важкевичко. Здається, чого б звертати увагу на примхи якогось темного дідка, може й куркуля? Тим часом, тут ішлося про перемогу науки й техніки над старим зашкарбулим побутом, про подолання одвічної темряви неписьменного села — про всі ті речі, що для вас, читачу, може звучать як тривіальності, та для червоноармієцьця, що сам навчився грамоти в армії, були нові, незбиті, обов'язкові й директивні, як, признаюся, й для мене. Нарешті тут, висловлюючись високо для вас, читачу, стилем, та щирим і природним для героя тієї пригоди (і для мене, знов признаюся) на карту поставлено авторитет і престиж Червоної армії. І от червоноармієць починає писати до Москви, на радіостанцію Комінтерну, переконувати, нарешті, благи, щоб звідти в певну годину, певного дня викликали отого спротивного дідка. Коли б з мене був не консул, а поет, я написав би надихнену поему про ту мить, коли з убогого саморобного гучномовця перед напруженим натовпом селян (а ті мукли героя; а що як не

викличуть? а що як зіпсується приймач якраз на цю мить?) залуцало:

— Галло, галло, галло! Село таке то! Селянине такий то! Слухайте, слухайте, слухайте! Це вас із Москви викликає радіостанція Комінтерну. Тепер вірите? Слухайте програму...

Я певен, що того вечора програму не слухали в тому селі. Початок її, у всякому разі, заглушили оплески й овації. Я певен також, що фронт культурної революції набув того дня нову коротку відданих бійців.

Та все те була лише ілюстрація («вставна новела» — коли б то була белетристика), після якої вам легше буде зрозуміти, чому саме так хвилювала мене ота звичайна й незначна справа Лукії Кезими, що про неї згадував останнім часом мало не в кожному листі Микола Петрович. З Лукії Кезими (звідки це химерне прізвище на Проскурівщині?) була не просто незаможниця й вдова. З неї була не абияка активістка й громадська діячка. Вона виступала мало не на всіх зборах, конференціях та з'їздах свого району. І мало не вся округа знала про її справу, бо дійшла вона (справа) й до центру, як свідчили листи Миколи Петровича. Отже питання стояло так: а чи ж зверне належну увагу радянське консульство в отій далекій заокеанській країні на справу незаможниці й сільської активістки? Чи вживе всіх потрібних заходів, щоб захистити її — вдовині — інтереси, оцінивши її громадську роботу? Нарешті, й це головне, чи стане в того консульства сил вилучити справу в інтересах незаможниці Лукії? Другими словами (і вже схарактеризованим вище стилем), на карту поставлено престиж і авторитетність радянської дипломатії, хай в очах лише кількох тисяч селян такого то району Проскурівщини.

* * *

Без цього вступу, власне, нічого б і розповідати про саму справу. Бо полягала вона ось у чому. Чоловік Лукії Кезими Іван емігрував до цієї країни незадовго перед війною. Працював у французько-різняк невеликого міста Кебеки, що є, проте, столиця цілої провінції. Війна позбавила Івана Кезиму змоги повернутись на Поділля, вона ж позбавила його й здоров'я й працездатності: його мобілізували, послали на західний фронт, а по закінченні війни, каліку й отруеного газами, повернули не додому (що було б ближче), а знов до цієї заокеанської країни, в те ж таки місто Кебеку. Там він поселився у свого колишнього хазяїна-різняка Жака Одіо (бо українців у тому місті майже нема), одержав від уряду чималу суму за втрату працездатності — разом з його заощадженням щось із 4.000 доларів — і помер, заповідавши хазяїнові поховати його за православним звичаєм, а гроші переказати його жінці Лукії, адресу якої Одіо поставив одразу ж загубити, виконавши лише першу частину

Іванового заповіту. Щоправда, цю першу частину він виконав дуже — навіть надто — ретельно. Та про це далі.

Хто саме сповістив Лукію Кезими про смерть її чоловіка та про залишені від нього гроші — мені невідомо. Якийсь, писала вона, земляк. Та земляк той був досить тяжкий, щоб, забувши подати свою адресу, не забути навести адреси Одіо. Таким чином ми дістали змогу взятись за цю справу й зажадати від Одіо, щоб він повернув гроші вдові. Та, як казав наш адвокат м-р Гарбер, зажадати легше, ніж такі дістати ті гроші. Це, як Бруно Ясенський каже устами свого Якуба Шелі: купити легко, важче взяти. Виявилось, що той Одіо, за виразом того ж таки Гарбера, є «Sturdy chap». Не берусь перекласти як слід цього виразу: за словником «Sturdy» буде — сміливий, бадьорий, сильний, брутальний; можна було б сказати «парень-гвоздь», та то був би надто компліментарний переклад; чи не краще б «тертий калач». Це ми відчули вже з перших кроків, коли він уперто намагався не визнавати доручення, що його мені прислала Лукія. В цьому йому, щоправда, не пощастило. Спритний Гарбер таки змусив його дати звіт і довідку з банку про наявну суму, що залишилася для вдови.

Виявилось, що вона має дістати лише дві з половиною тисячі. Це значить, що півтори тисячі Одіо витратив самовільно. Мене це обурило надзвичайно, та Гарбер до цього поставився байдуже. Ба навіть виправдував шахрая-француза.

— Тут у нього все чисто. Звичайно, він міг заплатити адвокату менше, та ви ж знаєте, що такси тут нема. Що забажав, те й заплатив. Ну, а як адвокат з ним поділився, то це вже їхня справа. Хоч можна було б обійтись й зовсім без адвоката, та спробуйте це довести. Одіо скаже, що не знав законної процедури переховувати спадщину — і квит.

— Ну, хай вже з адвокатом. Але 500 доларів попові! Це ж грабіжництво!

— А ви чого бажали, щоб попи не грабували? А з чого ж тоді житимуть православні попи? Адже ваш уряд позбавив їх субсидій.

Ні, з цього Гарбера таки був порядний опортуніст і не менший цинік (ви помітили, що ці дві риси часто-густо збігаються?). Та ми його цінували, бо там, де він сам міг заробити (а працював він на процентах), його опортунізм уступав місце неймовірній принциповості.

Отже, мені нічого більш не залишилось, як зажадати, щоб він негайно забрав од французів решту грошей.

— Це буде найважче. Одіо напевне не захоче розлучитися з грішми.

— Ще б пак ви захотів! Зверніться до суду.

— А ви певні, що суд висудить на нашу користь?

— Як це так? Адже справа цілковито ясна.

— Ну й наївність! Коли ви вже зрозумієте, що яснішу справу важче виграти? Раз ясно для вас, то ясно й для противників. Отже вони зуміють так заплутати справу, що хіба наші правники її рєсплутають.

— Та є ж певні закони...

— До чого тут закони? А що, як їм пощастить знайти кращий прецедент за наш?

Я відчув, що Гарбер має рацію. Мені не слід було забувати, що по судах цієї, як і всіх англо-американських країн, вирішальну роль грають не закони, лише прецеденти. Коли адвокат Одіо доведе, що тисяча сімсот не знати якого року, якийсь суддя в аналогічній справі ухвалив вирок не на користь позивача, ми програємо справу.

— Ну, то шукайте прецедентів, м-ре Гарбер.

— То ж то бо й є, що прецедент на їхню користь. По закінченні війни Англії із Сполученими Штатами 1812—14 рр. суддя Стровін в аналогічній справі ухвалив, що краще хай спадщина залишається під охороною чесного підданця брітанської корони, доки взаємна неприязність поміж обома країнами уступить місце взаємному довірю. І спадщина залишалась у цій країні до 1867 р. Невже вам хочеться чекати ще 53 роки? Краще вже почекати кілька місяців, відклавши справу, може випаде якась нагода притиснути Одіо й змусити добровільно погодитись на виплату грошей.

— Ви надто песимістичної думки про перспективи всесвітньої революції, коли думаєте, що ваші суди існуватимуть ще 53 роки. Та покищо, мабуть, справу таки доведеться відкласти.

На цьому ми покінчили тижнів зо три тому. І на той же час я дістав три листи від Миколи Петровича з нагадуванням про справу Лукії Кезими.

Після четвертого я не хотів більше чекати й викликав Гарбера щоб — будь-що-будь — примусити таки його дати рух справі. Гарбер був незадоволений.

— Ви таки хочете форсувати справу... Значить, ми її програємо.

— Більше чекати не можна, м-ре Гарбер. Коли нема іншого способу, спробуємо тероризувати Одіо. Чи не могли б ви взяти ордер на його арешт?

— Це то найпростіше. Та, поперше, в нього є нерухоме майно, значить, його моментально випустять під заклад. Подруге, він тоді оскаржить вас за зганняння його чесного ймення, мене ж за неправний арешт.

— Все одно, далі такого стану терпіти не можна. Сьогодні ми з вами їдемо до Кебеки. Я поїду особисто, може це вплине на Одіо й він не захоче доводити справу до гучного скандалу.

— Я вас ще не запрошував на цю поїздку, тов. Булгаков, отже не треба попереджувати подій. Та мене цікавить, чому саме завтра, а не сьогодні?

Я аж скочив із крісла.

«Рекорд» це щось на зразок «послужного списку», або краще, на зразок нашої анкети, що її заповнюється перед чисткою рад установ. І коли ви збираєтеся з кимось судитись у цій країні, то перш за все доручіть своєму адвокату дібути тим, чи тимі шляхами «рекорд» вашого супротивника. І він був тут, під руками, той «рекорд» — у теці дбайливого м-ра Гарбера. З нього (з «рекорда», а не з Гарбера) ми довідалися, що Одіо — член консервативної партії й близький приятель Дюрамеля, сеньора кебекської консервативної фракції в федеральному парламенті. Кандидатуру Дюрамеля виставлено в дільничі острів Орлеан, недалеко міста Кебек. Це було все, що нас цікавило.

— Отже, завтра ми їдемо?

Я на цей раз пробачив Булгакову ті хвастівливі нотки, що звучали в цьому запитанні.

— Так, завтра ми їдемо. Замовляйте три квитки.

• • •

Що ж вам сказати про місто Кебеку, де ми були другого дня ополудні? Я не майстер на пейзажі. І через те ви не відчуете цього третього обличчя країни. Бо три обличчя мала вона. Перше ошарашувало вас хмарочосами, неймовірним рухом залюднених вулиць, метушнею автів, гольчастою зливою електричних реклами. Від'їхавши мильна на тридцять від залізничної лінії на північ, ви потрапили в урочисту глушавину первісних лісів, або губились у бездоріжжі безмежних прерій. І, нарешті, оце третє обличчя — французького середньовіччя з кривенькими вуличками, наївними руїнами неприступних колись замків-фортець перших завойовників країни. Та на місці замка губернатора Фронтенака, що правив країною в середині сімнадцятого сторіччя, винищуючи індієцькі селища й жахаючи англійські, голландські та єспанські колонії, які змагались за володіння цим континентом, — тепер стояв феєричний готель «Шато Фронтенак»; у ньому ми й спинились.

Ми небагато часу мали милуватися з того «третього обличчя». Треба було негайно приступати до справи. Кебека має чим здивувати чужинця. Тут вам покажуть знамениті Абрагамові долини — поле, де відбувалися жорстокі бої за місто. Посеред парку, розташованого на колишньому бойовищі, височить брила на пошану командувачів обох ворожих армій — француза Монткальма й англійця Вулфа: обидва загинули під час облоги Кебеки. Місто, заволоділи англійці, і король Джордж II видав 1759 р. спеціальну медаль з відповідним латинським написом, бо завоювання Кебеки віддавало у володіння Британії всю цю велетенську колонію. То був кінцевий акорд запеклої семирічної війни. Та володіння англійців було лише номінальне. Кебека залишилася французькою й католицькою провінцією. Після довгих і безнадійних спроб англівувати провінцію, завойовники визнали за доцільніше підкупити її аристократію, перш за все духовну — католицьких попів, проголосивши католицьку церкву за державну, французьку мову — теж. Це дало деякі наслідки. І поруч монумента Монткальмові й Вулфові вам покажуть велетенський монастир отців францисканців — «обитель св. Сульпіція», що йому належить половина міста й мало не третина провінції. А коли рахувати не лише матеріальну власність, а й душі парафіян католицької єпархії, то буде значно більше: приблизно три чверті населення провінції — католики. Та для встановлення взаємодії поміж матерією і «духом» нам непотрібно надто заглиблюватися у філософію, бо «десятину» на користь католицької церкви в провінції стягається примусово, на підставі закону, з усіх, християн за католицьким обрядом, незалежно, чи вірять вони в бога й чи відвідують церкву. Так, наслідки для католицького кліру були блискучі, як бачимо. Для англійської влади — трохи слабші. Кебецькі французи перестали повставати проти завойовників, та відмовитися опозиції до них не захотіли. А як за легальну опозиційну партію була ліберальна, то мало не всі французи, навіть найреакційніші з них, належали до тієї партії, й консерватори у провінції довгий час провалювалися на виборах. Проводили вони до федерального парламенту лише незначну кількість кандидатів, та й то здебільшого там, де ліберали не висували своїх кандидатур.

Я почувавоу вашу нетерплячку. Нащо ота нудна лекція? Почекайте. Абрагамові долини з монументом, обитель св. Сульпіція може й зовсім не «стрілятимуть». Проте Кебека має ще одне «диво», якого на цьому континенті сливе ніде не побачите. Це — Візники. Так, справжнісінькі й звичайнісінькі візники, що в Харкові, мабуть, зійшли б за «валівські». Нащо вони тут, де автомобілі мало не на кожному кроці, де людські легені вже розучилися

відрізняти бензину від кисня? Та, бачите, в цьому є щось екзотичне. Так, принаймні, вважають мешканці Кебеки й кажуть зазвичай сусідньої республіки:

— Тут ви можете покуштувати такого, що ніде його більше нема на цілому суходолі. Прогулянка на візникові — вже заради цього варт було приїхати до нашого історичного міста.

Оце диво вже починає «стріляти». Бо ми поїхали до Одіо візником. На цьому надто наповняв Булгаков:

— Зовсім як у Новосибірському! — запевняв він і категорично відмовлявся їхати автом. Я вилаяв його «дьяреню» й провінціалом, проте уступив.

І даремно; вже сівши на візника, я передчував, що справа закінчиться не гаразд. Ви не вірите в передчуття? А в мене є прикмета, що не хибить. Вона дуже проста й полягає в одній майже загальновідомій істині: опортунізм до добра не доведе. Навіть у такій дрібниці. Нам бо треба було поспішати, а візники волочили нас так, як звикли туристів з сусідньої республіки: вона, та республіка, була «суха»¹, отже туристи воліли спинитися коло кожної пивнушки, як потрапляли до спасенної, історичної і, головне, до ниточки «микрої» Кебеки.

Прикмета не обдурила й цього разу. Ми спізнилися. В ятці — досить таки величезній — на вулиці єпископа Таше ми Одіо не застали.

— Чи давно ж він пішов?

— Пішов? — син хазіяна презирливо всміхнувся. — Він поїхав хвилин за двадцять тому власною машиною. Політичні діячі під час виборів не ходять пішки, — пояснив молодий Одіо, безперечно, дуже гордий з того, що його рідний батько — політичний діяч.

Я нічого не сказав Булгакову. Він попередив мене самозречливим: «Ота моя клята ідея поїхати візниками»... Також не питався я в хлопця, куди поїхав Одіо-старший. Коли б ми за це забули, то рясні плякати по стінах та вікнах ятки нагадали б нам, що «лише консервативна партія забезпечить єдність імперії та добробут домініону» та що «всі мешканці острова Орлеан голосуватимуть за Дюрамеля» (опускаю безліч кличників — без них плякат не був би плякатом).

Отже — скоріше дістатися Орлеану!

— Дозвольте скористатися з вашого телефона, щоб викликати таксі.

Хлопець остаточно губив повагу до нас.

— Спробуйте, будь ласка, коли наївно думаєте, що тепер, у розпал виборів, дістанете в Кебеці вільне авто.

Він мав рацію. Я даремно витратив аж вісім хвилин, телефонуючи до всіх автогаражів. Звідусіль відповідь була лаконічна:

¹ Тобто, в ній заборонялося легальний продаж алкогольних трюнків.

— Всі на процесії.

— Заняті на виборах.

— Ще зранку така-то партія зарезервувала всі машини.

З Шато Фронтенак, довідавшись, хто дзвонить, відповіли:

— Шкода, п'ять хвилин після того, як ви сіли на візників, ліберали винайняли останню нашу машину на всю добу.

Довелось тими ж таки візниками їхати на пристань. На наше щастя ми недовго чекали парового порону. То був дуже комфортабельний порон, зовсім новенький, безперечно збудований у сусідній республіці, та ми не помічали його переваг. «Дні Турбіних», почувавши себе винуватцем запізнення, зовсім знітився. Навіть Гарбер стратив свою філософську рівновагу. Порон гнав проти течії, розвиваючи всі пари, проте пливли ми принаймні пів години до того клятушого острова.

Зате, коли порон почав пришвартовувати до берега, —

— Дивіться, це ж Майк! —

— Дивіться, машина Одіо! —

пролунало подвійною нагородою за шматування наших нервів під час марудної подорожі. Майк, наш хороший приятель Майк, проводир комуністичної організації великого промислового центру Монцезаро (адже партія в домініоні була легальна), матеріально не був присутній на березі. Його ми побачили на плякаті, з якого можна було довідатися, що компартія висуває Майкову кандидатуру проти консерватора Дюрамеля. Шкода авта, то воно було цілком матеріальне. Воно стояло коло берегового готелю. Значить, у готелі й сам Одіо: адже не міг він під таку гарячу пору кинути чи уступити комусь свою машину. Отже, ми не йшли — ми бігли до готелю.

Розмова з Одіо — вона була складна й тяглась хвилин із двадцять, отже я не хочу втомлювати вас і наводити її докладно. Досить того, що Одіо сказав:

— Ні.

— Це ваше останнє слово?

— Останнє. Я сказав, що поверну гроші, коли зможу, і цього дня вас досить. А тепер я поспішаю на вибори. Знаєте ж, виборчий пункт на другому кінці острова, це за 19 миль, а вибори почнуться за дві години. Отже...

— Отже, я вас арештую! — перервав Гарбер.

Та француз не так то вже й легко було налякати.

— Доки ви дістанете ордер, я вже буду...

Гарбер витяг з кишені папірця.

— Ордер вже є; ви не розраховували, мсьє Одіо.

— У мене є нерухоме майно і суддя мене негайно звільнить, — не здавався Одіо.

— Можливо. Та доки ми доїдемо з вами до Кебеки й проробимо всі формальності, буде вже по виборах. А потім, арешт під

час виборів... Ви ж розумієте, що за пресу ми подбаємо. Отже, іменем закону...

Ні, витримка цього француза починала мені навіть подобатись. Ніби то все була приємна дружня розмова. Він спокійнісінько встав і одвів Гарберову руку.

— Почекайте з законом і його іменем. Що ж, визнаю, ви розраховували краще, панове. Ви виграли справу, а я виграю у виборах. Сідайте, не хвилюйтесь і зачекайте, доки я випишу чек.

Вигляд у Гарбера був явно розчарований. Він розраховував на ефектну сцену, а тут перемога давалась так просто, а супротивник не вважав себе за переможеного. Навпаки, з досить байдужливим виглядом він виписав на чекові потрібну суму, вивів своє ім'я і встав.

— Значить, справу закінчено. Панове повинні пробачити мені, до виборчого пункту 19 миль...

Тепер уже Гарбер не здався. Він не губив надії на ефектне закінчення справи.

— Ні, це ви повинні пробачити нам, але в моїй практиці траплялось, що банк не оплачував чеків.

Одіо розвів руками.

— Панове, я дивуюсь... У мене фірма, нерухоме майно, моя партія... А втім, хтось із вас міг би поїхати до банку, тільки це треба зробити якнайшвидше.

— Я поїду! — це викликався Булгаков, що доти мовчав. — Я поїду, але щоб воно було скоріше, доведеться вашою машинною. Адже банк у Кебеці далеченько від пристані. А ви вже будете ласкаві почекати, доки я повернуся з банку.

Це вже не сподобалося Одіо.

— Шкода, що панове не попередили мене, я б захопив з собою готівку. Чи не погодилися б ви відкласти всю справу до завтра?

— М-сьє Одіо, гроші нам потрібні сьогодні, — (це знову Гарбер), — і нагадую вам, що ордер на арешт у мене в руках і він ще не втратив чинності. Або з нами до суду, або до банку.

— Добре. Ідьте. Тільки, дивіться ж, недовго. За годину ви повинні бути тут.

Та Булгаков уже не чув останніх слів, бо ми й не зчулися, як він збіг по сходах і сів у авто. Порон якраз підходив до берега, й за хвилину на ньому гулко торохтіла машина Одіо.

І раптом стало неймовірно скучно. З Гарбером ми вже вичерпали всі спільні теми, з Одіо у нас їх не могло бути, отже довелося чекати мовчки. Минувло з пів години. Ще стільки ж забрав у нас обід — поганий обід, бо кращого й не могло бути в цьому поганенькому провінційальному готельчику. Пройшла, отже, година. Порон двічі повертався — Булгакова не було.

— Панове, ваш післанець надто забарився. Якщо його не буде

за кілька хвилин, я спізнюсь на вибори. — (Це Одіо проказав надивовижку спокійно). — Молодий м-сьє давно вже повинен був повернутись. Тим паче...

Одіо переможно глянув на нас. І раптом обом нам — мені й Гарберові спало на думку те, про що ми зовсім були забули раніш:

— Тим паче, що сьогодні, з нагоди виборів банк замкнено? Гратулюю вас, м-сьє Одіо, це ви ловко нас розіграли!

— Панове можуть думати, що бажать, та арештувати тепер ви вже мене не зможете. Я видав вам чек і ви не доведете, що його не забезпечено відповідною сумою в банку. Спробуйте пустити в хід ваш ордер на арешт і з цього вийде скандал, та ще й не абиякий, саме для вас, бо тоді вже я вас притягну за неправний арешт. Але де ж ваш післанець? Це мене турбує найбільше.

— Потурбуйтеся, потурбуйтеся ще трохи! Хай би м-р Булгаков справді спізнився.

Я не втручався: зрештою, що ж інше залишалося Гарберові, як злоститися й дратувати супротивника? Сам я обрав пасивну роллю свідка. Я примирився вже навіть із думкою, що француз знов обдурих нас і справа Кезими затягається не знати, на скільки часу. А скорпіони Гарберові, треба визнати, влучали француза порядно. Одіо почав утрачати свою витримку. Ось він уже забігав кімнатною, то хапаючи книжку чи газету, то кидаючи їх геть.

— Слухайте, що ж це таке? Коли він приїде, я уже спізнився! От іще порон, а його нема!..

— Спробуйте його знайти, — глузував Гарбер: — може ви нам скажете де він, то ми його телефоном викличемо. Може ви самі подзвоните до банку?

— Ні, я зараз звонитиму до поліції, до пожежної команди, десь же повинна бути машина! Ні, таки до поліції, я сповіщу, що ви в мене вкрали машину, — ага, скандал таки буде для вас, а не для мене! Так, так, справа ясна, ви вкрали в мене машину й самі залишилися тут, щоб ваш помічник мав час утекти з машиною.

Одіо сів рукою телефона.

— Галло! Поліційна станція? Так, так. Мені начальника...

Гарбер сіпнув його за руку.

— Дивіться, ваша машина повертається.

Справді, до берега наближався порон і на ньому, за юрбою масажирів, видно було машину з уже знайомим нам написом.

— Тепер дзвоніть, — казав далі Гарбер: — викликайте поліцію, хай вам подякують за фалшиву тривогу.

Та Одіо не мав уже смаку до словесного двобою. Він вибів з готелю, помчав до берега, він метався загарпуненим кашелотом, гукав до порону, трусив кулаками — ніби все те могло прискорити наближення порону, чи пак його машини.

А порон спокійно, статечно пришвартував до берега, — адже є розпис руху, ніхто його змінити не може. Доки тривали причалок, доки спускали східні, доки почали випускати пасажирів — ми мали досить часу, щоб спокійно дійти до берега. Проте й мене цікавило, чому спізнився Булгаков.

І коли, нарешті, машина зійшла на берег і з неї вистрибнув Булгаков, він не дав мені спитати.

— Розумієте, довелося їхати до директора банку, аж додому, — банк же замкнено! А вдома директора не було, я аж на мітинг десь розшукав його. Отже, м-сьє Одіо, дуже прошу вашого пробачення. Розумієте, то ж була довга процедура, доки там директор одмикав банк, видавав мені гроші...

Я думав, що Одіо розіб'є апоплексія. Він кинув навіть заводити мотор, забувши, що може спізнитись на вибори.

— Ви... одержали гроші?!

Булгаков ніби навіть здивувався.

— Ще б пак, адже саме таке доручення мені дали. Директор банку був дуже люб'язний, він сам побіг до банку й видав мені всю суму за чеком, коли... Коли я сказав, яка неприємність може трапитися з вами. Адже він теж член консервативної партії й наслідки виборів на острові Орлеан його дуже турбували.

* * *

Я так і не змалою докладного краєвиду Кебеки, бо, повертаючись, я не помічав уже обителі св. Сульпіція, Абрагамських долин, ані навіть «Шато Фронтенак», де ми ледве встигли розплатитися за кімнати, поспішаючи до поїзду. А Булгаков... Ну, молодь псувати не можна, а він може прочитати ці рядки, отже я з деякими ваганнями признаюся, що ледве не розцілював його. Я не втерпів і таки вночі протелеграфував Миколі Петровичу: «Справу Кезими виграли, гроші переказую».

А на ранок, коли всі ми зібралися на сніданок у спільній їдальні, Булгаков, з підкреслено скромним виглядом, подав мені газету, що сповіщала про небувалу в тій країні річ:

...На виборах на острові Орлеан переміг комуніст, Майк Б., бо, виступаючи перед дрібно-фермерським населенням острова мало не в момент голосування, він не мав навіть опонентів. Представник консервативної партії спізнився з невідомих причин, він прибув уже тоді, коли більшість присутніх віддала свої голоси за комуністичного кандидата. «От яке значення має останній передвиборчий мітинг, це треба зважити нашій партії й не нехтувати такими речами», — закінчувала сумним для себе висновком консервативна газета.

— Отже, однією кулею двох зайців убили, — так само підкреслено скромно зауважив Булгаков, коли я дочитав газету.

— Не приписуйте собі цієї другої перемоги, — відповів я. — Стаття в органі компартії свідчить, що справа куди глибша, ніж

намагаються показати консерватори. За цей рік на острові Орлеан не залишилося жадної незакладеної дрібної фарми, мало не третину фарм спродали за борги. Крім того, вже з пів року на острові працює комуністичний осередок. І працює — так запевняє газета — не погано.

* * *

Ну, вас цікавить, що ж було далі? Отже, за порядком:

Лукія Кезима дістала свою спадщину і позичила всю суму колгоспові на будівництво птахоформи.

Микола Петрович мені написав: «А ти таки молодець, і взагалі, спуску тим буржуям не давай».

Майка до парламенту, звичайно, не пустили; знайшлися «законні» підстави анулювати вибори: де ж таки, в такому парламенті такої країни — і щоб комуніст засідав. Проте, факту не викреслює, і висновків із нього — теж.

Гарбер дістав пристойну нагороду й цілком щиро вважав, ніби заслужив на неї.

Булгаков... Ну, що ж Булгаков, вигляд у нього став ще урочистіший і ще таємничіший з того часу.

А що до мене, то я так і не спитав ніколи Булгакова, чи не навмисне він спізнився: що як би він відповів позитивно? Адже це було б втручання до внутрішніх політичних справ чужої держави. А нам це, як відомо, не дозволено.

ЕПІЗОД П'ЯТИЙ: ПОРАЗКА

— Ану-ну, що там ще дотепного вигадали анархісти?

Я питався так, знечев'я, бо насправді це не дуже мене цікавило. Емігрантська преса вже втратила для мене свою новітність, і я навіть перестав стежити за нею. Вибрики проти СРСР і мене особисто ставали в тій пресі день-у-день одноманітніші. Надто ж у цьому листкові анархістів — «Рассвет». Я знав, що його видають кілька білих офіцерів, які з Константинополя забралися аж до Чикаго і там, узявши курс на «масовість», оголосили себе «анархістами». Весь їхній «анархізм» полягав у тому, що вони систематично ляли нас, а чим же довкола себе маси не зосередили. Скільки їхня лайка мало відрізнялася від лайки усіх біло-гвардійців, то й перерахувати її було нецікаво. Очевидно й самим анархістам кінець-кінцем набридло вигадувати нові анекдоти про більшовиків і вони або повторювалися — отже їхне «мистецтво» переставало вражати, — або лялися так нудно, що всякому було ясно: вони виконували свою «роботу» без усякого надхнення, з самого «обов'язку». Тим паче, що ми ж на їхню лайку не реагували, отже позбавляли їх приємності полеміки. Та і як тут було полемізувати? От минулого разу «Рассвет» у дописі «собкора»

(Булгаков вульгарно жартував — «собака короста») докладно розповів про те, як я, шпацеруючи вулицями Монтезаро, спинився коло вітрин і розглядав виставлений по них крам. Цей мій «злочин» собкор «бичував» у таких (не приблизно, а точно — подаю цитату) виразах:

«Стидно вам, господа комиссары, останавливаться около витрин и облюбовывать дорогие товары, в то время, как в нашем большом восточном раю народ умирает с голода».

Проти таких аргументів «крить було нічим».

Та цього разу вигляд у Булгакова був надто поважний, коли він мовчки подав мені газету з підкресленою синім олівцем нотацією. Назва не обідала нічого оригінального — «Ще одна жертва більшовиків», — проте я прочитав її уважно. В нотації розповідалося, що недалеко від нас, у містечку Тимінз засуджено на страту в'язня місцевої тюрми, вірмена Кеворка Аракеліяна. Не зовсім ясно було, чому то була «більшовицька офіра», — адже повісити Аракеліяна мала влада цієї країни, що вважали її за більшовицьку — такого безглуздя не могли б припустити й константинопільські «анархисти»; газета дуже туманно натякала, що «більшовицька агітація» призвела Аракеліяна до злочину, за який йому тепер загрожувала страта. Будь-що-будь, нотатка заслужувала на увагу. Більше, вона вимагала від нас негайної акції: мовилося за нашого, радянського громадянина.

— І подумати, що ми довідуємося про це з цікавської газети! — Зауважив Булгаков.

— Так, це безперечно ненормально. Але треба щось негайно починати... Викличте Гарбера й підшукайте мені Аракеліянову справу.

— Єсть! Гарбер буде хвилини за п'ятнадцять. А справа — ось вона. Я переглянув її уважно. Останній лист від нього був коло місяця тому. Я й то дивувався, чому Аракеліян мовчить. А тут, як бачите, анархісти придалися. «И терпентин на что-нибудь полезен», мовляв Козьма Прутков.

Мені ніколи було слухати афоризми Козьми Пруткова. Забравши в «Днів Турбінх» теку, я поклавився до свого кабінету, щоб спробувати в справі знайти хоч якийсь натяк на причини Аракеліянового злочину. Ось перед мене всі матеріали — автобіографія, анкета, копія заяви про бажання вступити до радянського громадянства, листування з НКЗС, нарешті відповідь (днями йно одержана!), що Кеворк Аракеліяна, 47 років, родом з Ерівану, зареєстровано як громадянина СРСР і надано йому право повороту до Радянської Вірменії. Ще довідка з провінційної в'язниці у Тимінзі, листи самого Аракеліяна з тюрмними печатками. Але все це аж ніяк не пояснює справи, бо навіть заплутує її, бож останній лист, датований із місяць тому, сповіщав, що Аракеліянові залишається до звільнення якихся два

тижні й що його вже почали випускати до міста на роботу під доглядом дозорця. Хібащо уважніше все це прочитати... Ні, мабуть таки до приходу Гарбера ми нічого не знатимемо.

* * *

Історія Кеворка Аракеліяна була зовсім звичайна в цій країні, і подібних справ у нас було чимало. Років із двадцять п'ять тому, після чергової вірменської різанини емігрував Кеворк, тоді ще молодий хлопець, сюди, за океан. На політиці він тоді не розумівся та й тут уникав її. Знав тільки з листів із дому, що як почалася війна, то знову різали вірменів і його родина вся змушена була тікати на північ, а як постала революція й скинули цари, то повернулася родина до Ерівану. Дуже тоді поневірялася родина, й Кеворк допомагав їй, посилав потроху грошей, хоч сам заробляв небагато й часто залишався без роботи. Згодом надходили листи, що грошей більше посилати не треба, життя покращало, і влада своя, вірменська, та й не тільки вірменська, а ще й робітничо-селянська, і бідний чоловік тепер за такою владою не пропаде. Тоді Кеворк дуже зрадів, гроші перестав посилати, а відкладав їх у банку на книжку, щоб зібрати на дорогу — вирішив повернутися додому. Англійської мови Аракеліян так і не вивчив гаразд, багато років перебувавши у цій країні, тож і банк він підшукав собі вірменський — не те, щоб такий банк, а так, посередницька контора була Кефчіянця, торгувала шифскартами, міняла гроші й проценти платила незгірше за великі банки. За Кефчіянцем, як за кам'яною горою, нічого не пропаде, бо сам він теж колись був робітник, відробив своє, заробив трохи й улаштував контору — не для себе, а для вірмен, хто по-англійському гаразд не вміє, щоб не обдурили, бува, чужі люди. Так казав Кефчіянц, і чого б Кеворк мав не вірити землякові? Тільки що в одному не було поміж них згоди: Кефчіянц був «дашнак» і збиралися в нього вечорами однодумці, закликав він і Аракеліяна, а той огинався.

— Зайшов би, пляшенку б випили, поговорили б про старокраєві справи, — це так Кефчіянц, а Кеворк йому:

— Пити я не буду, бо воно гроші коштує, а політика — не моє розуму діло, хай уже которі освіченіші.

І таки не ходив, хоч і коротіло часом довідатися, як там у старому краї й що то за дашнаки. Скоро довідався, знову ж таки з листа, що прислали йому родичі аж із Ростова, й тоді трапилося, що Кеворк Аракеліян уперше потрапив на політичні збори, та ще й комуністичні.

А саме трапилося воно так. Написали Аракеліянові родичі, що вже вони не в Ерівані, знову довелось їм тікати аж до Ростова, бо завелися на Вірменії такі дашнаки (а може й не тепер тільки завелися, давно, кажуть, їх було там), і пішли вони проти робіт-

ничо-селянської влади, закликали чуже військо, англійців і французів, і знов пішла різанина, нема життя бідному чоловікові, треба тікати світ-заочі, не знають навіть де й спинитися, оне покищо в Ростові, але й тут, видно, життя не буде, бо й сюди добираються банди.

— Ну, а як же зо мною буде? — не зрозумів Аракеліян, і дехто розсміявся з цього наївного запитання — людей було коло контори багато — а дехто обурився ще гірше й усі почали гукати:

Проте, ніхто їм не подавав отих банкірів, а скоро по руках почали ходити метелики різними мовами, були й вірменською, й закликали ті метелики робітників, які повтрачали свої заощадження через крах «Гом-банку», — на збори місцевої організації комуністичної партії. Партія тоді була ще легальна, багато народу пішло на ті збори, пішов і Кеворк Аракеліян, хоч і не знав гаразд, що воно за збори, але не подумав цього разу, що не його розуму діло політика, бо яка ж то політика, як у бідного чоловіка зароблені гроші грабують?

— Подайте нам отих грабіжників дашнаків, хай прийде сюди Кефчіянець, ми його на шмаття роздеремо!

ніше. А емігрантів просто допитали, тобто побили гумовими на-
гаями, й посадили до вантажних вагонів і повезли.

— Ти, брудний вірмене, нахвалявся дерти на шматки громадян нашої країни? — загарчав на Кеворка сержант (він дуже стомився, Кеворк був уже мало не п'ятсотий і вилицями сержантовими стікав брудний піт, струмочок його потрапив навіть на шию й закладив нового комірка).

Тоді сержант ударив його гумою по обличчі, виштовхнув за двері й гукнув:

І Кеворка Аракелянна, разом із рештою, повезли до найближчого порту, а звідти морем на острів Принца Едварда. Там їх знову посадили до вантажних вагонів, повезли, але, не доїжджаючи станції, спинили поїзд, загнали його в закут, оточили дрютиною загородою й сказали в'язням, що тут їх буде інтерновано.

Там він просидів ще два роки, а коли прибуло до цієї країни наше представництво, йому сказали, що скоро закінчиться строк його ув'язнення й тоді його зможуть вислати, депортувати з домінійону, аби уряд СРСР погодився дати йому візу. Тоді то Кеворк Аракелян почав листуватися з нами, виконав усі потрібні формальності й чекав на одержання візи. Я вже згадував — подібних «тюремних кореспондентів» у нас було чимало й усі вони в своїх листах малювали приблизно таку ж картину, як і Аракелян.

коли його вже почали пускати до міста на роботу, він раптом робить новий злочин, за який його засуджують на страту! Нічого не розумію...

* * *

Решту розказав наш адвокат, М-р Гарбер. Він прийшов, як завжди, веселий і життєрадісний:

— Цікава справа, а? Мені містер Булгаков телефонував і я зібрав усі довідки. Тільки не радив би вам втручатися, це безнадійно. Вбивство дозорці... Це забезпечений мотузок.

І м-р Гарбер мальовничим рухом показав, як має затягнутися мотузок над шиєю Аракеїліана.

— Убивство дозорці? Та це ж неймовірно!..

— Проте, факт. Спочатку крадіжка скарбового майна, потім убивство дозорці, що викрив цю крадіжку.

— Але, м-р Гарбер, можете ви собі уявити, щоб нормальна людина здатна була на таке за два тижні до звільнення з в'язниці? І що він там, нарешті, міг украсти, коли був під доглядом?

— Знаєте, я міг би відповісти мовою нашої преси про нормальність більшовиків, але, поперше, ви цього не визнали б за тепле, подруге, Аракеїліан не більшовик, я ж це добре знаю. Щодо крадіжки, то тут справа справді неясна, але убивство, на жаль, факт, а вам же не треба пояснити, що це злочин гірший за крадіжку.

— Та мотиви ж, мотиви убивства, м-р Гарбер, може його призвели до безумства, може з нього знущалися! Ваші відомості неповні. Та чи маємо ми час зібрати повніші? Коли його мають повісити?

— За вісім тижнів. Це справді жорстоко — так швидко після присуду, не давши злочинцеві покаятися як слід...

— А коли б він покався, то це могло б урятувати йому життя?

— Ні, наше гуманне законодавство дбає виключно за душу злочинця, коли засуджує його на страту через кілька місяців після того, як оголошено вирок. Знаєте, це дуже урочисто виглядає, коли суддя, за старовинним британським ритуалом одягає жовту «смертну» маску і голосом сумним і проречистим проголошує: «Щоб тебе, ім'ярек, йно мине стільки й стільки місяців, взяти з того місця, де ти перебуваєш, і повести на місце страти й скарати на горло аж доки ти скончаєш, і хай бог узгляди твою многогрішну душу». Багато неоправаних грішників, мавши до страти досить часу покаятися, звертали свої очі до небес і конали на шибениці вже вірними синами церкви. А до вашого компатріота така несправедливість! Що таке якихся вісім тижнів? Хіба за такий час багато надумаєш?

Я ледве стримався, щоб не зробити зауваження Гарберові за

такий цинізм, та стримався, бо знав, що стріляного адвоката це не поймає — він явно хвалився тим цинізмом, однаково, здається, виявляючи його і до нас, і до ладу своєї батьківщини. Я тільки повторив запитання.

— Ви не відповіли мені, м-р Гарбер, чи досить у нас часу щось вдіяти, щоб урятувати Аракеїліана. Душа мене найменше цікавить.

— Кажу ж вам, час надто короткий. І це коштуватиме грошей.

— Ми їх знайдемо, м-р Гарбер, адже мовиться за життя нашого громадянина! А покищо — зберіть якнай докладніші інформації про обставини злочину.

* * *

Два тижні! — ви уявляєте собі? — два тижні, чверть усього часу, що залишався до життя Аракеїліанові, збирав свої інформації наш адвокат. Зате картина для нас була цікавою ясно.

Щоправда, заслуга в цьому була не тільки Гарберова. Справді блискучу ідею подав Булгаков.

— Адже Аракеїліан був не один, коли усе це трапилося. Серед в'язнів, що з ним працювали, міг бути хтось із інтернованих разом з ним емігрантів, може й вірмен. Коли б пошукати...

— Прекрасно, Булгаков, це безперечно дало б нам чимало. Ваша думка, м-р Гарбер?

Адвокат не любив, коли втручалися до його справ.

— Можна, звичайно, пошукати, — кисло погодився він. — Тільки ж на роботу до міста пускали виключно тих, що мали вже скоро звільнитися. Спробуйте тепер знайти когось із них...

— Вже знайшов. — (У таких випадках «Дні Турбіних» набирає неймовірно скромного вигляду). — Азіс Мінгір'ян сьогодні має приїхати. Сподіваюсь, ви не заперечуватимете — я обіцяв оплатити всі його видатки.

— Ну, звичайно ж, Булгаков! А ви досі мовчали!

— Я ж не був певен, що мені пощастить знайти когось підходящого, отже волів покищо мовчки готуватися. Списки в'язнів, звільнених із Тіммізької в'язниці, не становили таємниці, ну, кілька оголошень по емігрантських вірменських газетах... От і все.

Не спинятимусь на дрібницях — деяких зусиль коштувало нам домовитися з Мінгір'яном, бо він походив з Турецької Вірменії, зовсім не знав російської й ледве говорив англійською мовою, а нам же потрібні були всі деталі. Так от, коли скласти те, про що дізнався Гарбер і що розказав Мінгір'ян:

Тюремна сторожа тільки доводила в'язнів до того перехрестя, де брукувалося шосе, і здавала їх там під догляд міської поліції. Кому спаде на думку тікати за лічені дні до звільнення? Проте поліцаїв міняли щодня, такий закон — щоб не могли зблизитися

з в'язнями. Не змінявся тільки сержант, що керував поліційним загоном. Та одного дня й він змінився. І тоді Аракеліян раптом кинув роботу й сказав Мінгір'янові:

— Диви но, коли це не мара, то за сержанта сьогодні Кефчіянц.

— Мовчи, хоч це й справді Кефчіянц, — відповів пошепки Мінгір'ян: — мовчи, бо досить уже ми зазнали через нього лиха.

Та Кеворк Аракеліян не схотів мовчати. Він підійшов просто до сержанта.

— Кефчіянце, — сказав він, — ти вже за поліцяя, злодюго! А де мої гроші?

Кефчіянц удав, нібито не розуміє.

— Що ти там верзеш? — сердито загукав він по-англійському: — Ану, швидше мені за роботу! Я не розумію твоєї тарабарщини, говори по-англійському.

— Почекай, ти ще мене зрозумієш і попам'ятаєш! Дай но мені тільки звільнитися, тоді ми з тобою гаразд порозуміємось.

Тоді Кефчіянц перестав удавати й зареґотавши сказав уже по-вірменському:

— Ну, я вже подбаю, щоб ти в мене не скоро вийшов. Мабуть, тобі дуже сподобалося в таборі.

На цьому розмова скінчилася. А другого дня, коли вже кінчали роботу й прийшла тюремна варта, щоб прийняти в'язнів і відвести їх до в'язниці, не долічилися струменту, що ним працював Аракеліян. Бракувало молотка й зубила.

— Мабуть, в'язень украв ці струменти, — сказав тоді Кефчіянц начальникові тюремної варті. — Я навіть певен, що він заховав їх десь отут близьенько, щоб цими днями, коли він має вийти на волю, продати скарбове майно. Не забудьте доповісти про це губернаторові в'язниці.

— Ай-ай, — звернувся Кефчіянц уже до Аракеліяна: — Кеворку, ти був так близько до звільнення, а тепер губернатор напевне вліпить тобі ще років зо два, бо з тебе, видно, непоправний злочинець.

Але Кефчіянц не зважив на те, що в Аракеліяна залишився лом. І цим залізним ломом, на очах варті, Кеворк Аракеліян провалив Кефчіянцові голову.

* * *

— М-р Гарбер, наші шанси підвищилися!

— Навряд, щоб набагато.

— Алеж тепер ясно, Аракеліян діяв у стані афекту, під впливом знущань Кефчіянца.

— Ну, і що ж з того? Факт залишається фактом: емігрант, в'язень, забив британського громадянина, сержанта поліції, що виконував тоді свої службові обов'язки. Навіть коли б ми довели,

що Кефчіянц навмисне заховав Аракеліянів струмент, цього ще не досить, щоб урятувати засудженого.

— Що ж ви пропонуєте?

— Мені соромно казати — єдине, за що ми можемо ухопитися, це — що Аракеліян справді ненормальний. Але це ж так одноманітно... Всі адвокати на світі намагаються саме цим покликанням на психоз підзахисного рятувати всіх убивць під сонцем. Тепер же надто вже не модно й навряд, щоб хтось серйозно на це зважив. Спробуємо...

Час минав. Я нервувався й місця собі не знаходив. Час минав, і цього разу час був не гроші — а життя радянського громадянина. Життя, що ми його повинні були врятувати. Я не вірив Гарберові, вважав, що він робить не все, що можна було б зробити в справі Аракеліяна. І водночас не міг дати йому жадної поради.

Нервувався й Гарбер. Для нього це стало питанням престижу й, нарешті, кар'єри. Виграти таку справу, значило б вийти у шерг першорядних адвокатів у країні.

Нервувався й Булгаков. Він надто багато надій покладав на свідчення Мінгір'яна й близький був до розпачу, переконавшись, що ці свідчення мало нам допомогли.

Та чи ж вичерпали ми їх остаточно? Може Мінгір'ян ще щось знає, може він не все сказав. Навряд, щоб хтось із нас справді вірив, що Мінгір'ян може ще чимось допомогти нам, та якось усі ми схопилися за цю думку після однієї безсонної ночі, коли ми втрюх мало не до ранку обмірковували справу. Бо до призначеної страти залишалося заледве кілька день. І ми знову викликали Мінгір'яна.

— Ви не все нам сказали, — почали ми розмову з ним.

Мінгір'ян знітився. Він теж схуд і пошков за цей час.

— Я бідний чоловік і досить уже постраждав, — попросився він, — не вплутуйте мене хоч до цієї справи. Коли б я мав гроші зовсім виїхати з цієї країни...

— Ви матимете ці гроші.

— Але я нічого більше не знаю й не можу додати, хоч мені дуже шкода Кеворка. І крім того я боюсь, бо мені казав Кефчіянц...

— А, так ви мали ще розмову з Кефчіянцем, доки Аракеліян убив його? Чому ж ви досі нам нічого не казали про це?

— Чекайте, чекайте, — перебив Булгакову радість Гарбер. — Покладіть но сюди руку, — звернувся він уже до Мінгір'яна.

— Що ви зо мною робите!

Мінгір'ян був зовсім переляканий, та Гарбер не здавав.

— Покладіть сюди руку, на цю книжку. Повторюйте за мною. Тепер ви присягнули при свідках, що мали розмову з Кефчіянцем. Що вам казав Кефчіянц?

Мені було шкода Мінгір'яна, але то ж була остання наша надія. І я не втручався до комедії присяги, що нею Гарбер тероризував свідка. А ця то якраз комедія й розв'язала Мінгір'янові язика.

— Кефчіянц помітив, що я чув його розмову з Аракеліяном, і другого дня під час роботи сказав мені, що запроторить Аракеліяна до тюрми ще на кілька років, а мені наказав мовчати, коли я хочу звільнитись. «Ти що думаєш, — попереджав він, — що то тільки я заплутаний у краху «Гом-Банку»? Така людина як Мордон не менше за мене встряла в цій справі, так що під мене вже ніхто не підкопається». — Отже я вирішив мовчати, бо хоч я не знаю точно, хто такий Мордон, але чув, що то якийсь міністер, і я боявся. А тепер ви мене змусили присягнути й розказати вам усе, і мені треба кудись тікати з цієї країни. Я бідний чоловік, і ви мене згубили.

— Не бітесь. Ви завтра ж виїдете до Сполучених Штатів, до Чикаго, й там віддасте моему знайомому пакет, що завтра я вам його вручу. Візу я вам забезпечу, а м-р консул допоможе вам коштами. У Чикаго вам треба буде затриматися днів на десять, а там можете собі їхати вже хоч і до Вірменії

А коли Мінгір'ян вийшов, Гарбер казав далі, вже для нас:

— Мабуть, вам пояснювати не треба? Мордон — товариш міністра фінансів. Міністра, отого старого ідіота Рогбі тримають тільки через те, що в нього такий спритний помічник. Коля ми тепер натякнемо, що можемо поважно скомпромітувати міністерство фінансів... Фармерська опозиція тільки цього й чекає.

— Дозвольте, мені не зовсім зрозуміло. Адже свого часу були вже відомості про Мордонову причетність до краху «Гом-банку», тут же нічого нового.

— Та як же ви не розумієте? Про цю справу давно вже забули, а ми можемо нагадати її зовсім у новому, скандальному аспекті, пов'язавши її з трагедією (о, тепер це не просто бовністтво, а трагедія!) в Тімміні. Саме тепер, коли фармерська опозиція в парламенті така обурена з нових тарифів... А редакція «Монітора» в Чикаго залюбки почала б свої викриття, щойно я б дав туди знак. Можемо, джентлмени, gratулювати одне-одного: справу на три чверті виграно. Дозвольте вже мені самому її довести до кінця.

* * *

Далі за основну дійову особу правив уже сам Гарбер. Ми не втручалися. Він мав розмову з головою найвищого суду. Він сам визначив склад експертів-психіатрів. Він домігся побачення навіть з генерал-губернатором домінійону.

Ми виграли справу.

Але трапилось так, як буває лише в пригодницькій та психоаналітичній белетристиці. Тобто, що наказа про помилування Ара-

келіяна генерал-губернатор підписав того ж дня, на який призначено було страту. Я викреслив би цей деталь із своїх записок, так фалшиво звучить він. Та викреслювати його не можна з двох причин. Він надто характерний для звичаїв країни — змусити засудженого пережити жах неминучості страти, навіть коли володарі його долі вже ухвалили подарувати йому життя. І він пояснює назву епізоду.

Я боявся, що й останньої ночі Аракеліяна не сповістять про помилування. Саме з цієї причини я так домагався дозволу особисто брати участь у цьому оповіщенні. Я домігся цього дозволу за допомогою того ж Гарбера й знайомих депутатів парламенту.

Смеркало, коли я з вокзалу їхав разом із Гарбером до Тіммізької в'язниці. Губернатор в'язниці зустрів нас біля брами разом з повітовим шерифом. Не знаю, чому він не відразу повів нас до камери смертників, а волів раніш показати нам зразкове устаткування в'язниці. Може це теж була данина традиціям країни — хай, мовляв, Аракеліян почекає... З того, що нам показували, я запам'ятав лише один деталь: книгозбірню. Там були книги англійською й французькою мовами, переважно, звичайно, морально-релігійного змісту. Що ж тут такого, щоб так уже пам'ятати?

Справа, бачите, не в самій книгозбірні. З неї двері вели на балькон.

— Аракеліянові не доведеться сьогодні пошпацерувати на балькон, — з усмішкою зідхнув шериф.

І докладно пояснив нам, як працює механізм. Найскладніше, виявляється, накинати зашморг на шию засудженого. А там уже досить натиснути кнопку — і підлога балькону автоматично провалюється.

Ось чому запам'яталася книгозбірня: вона вела до шибениці.

* * *

Чорт, розгулялися нерви! От зараз відімкнуть двері камери й Аракеліян гістерично кричатиме, битиметься головою об підлогу. А може він зустріне нас, гордо випроставшись, склавши руки на грудях і сміливо скаже:

— Ведіть, я готовий. Я зазнав помсти й не боюся смерті!

А може...

Перше, що вражало у камері — це сірий, нещадно-одноманітний сірий тон. Електрика нездатна була подолати його, вона скорилася й безпорадно перефарбувала своє проміння з жовтого на сіре. І в глибині камери (сірий колір скрадав ту глибину, надавав їй площинності) сиділа нерухомо постать, прикута невидимим зором до тієї точки, де прямим кутом сходилися стіни,

впираючись у підлогу. Може тому, що то була єдина точка, яка перемогла пласке тло: решта кутків заставлена була ліжком, валиком, одягом.

Постать не ворухнулася, коли ми зайшли. Шериф гукнув:

— Кеворку Аракеліяне!

Коли б обличчя не зробило цього ледве помітного руху в наш бік, я подумав би, що Аракеліян сконав, не дочекавшись помилування. Але й цього руху не досить було для того, щоб розгледіти риси обличчя. Тінь скрадала їх і зливалася у суцільну пляму, трохи — тільки трохи — густішу за сіре тло.

— Ти знаєш, Аракеліяне, чого ми прийшли?

Я роблю тепер зусилля над собою, щоб примусити себе вірити, що Аракеліян справді відповідав шерифові: так зливався тоді сірий звук його одноманітного, безстороннього голосу з сірим кольором стін. Може саме той звук і згущував ледве помітно пляму його обличчя. Проте Аракеліян справді відповідав, і я запам'ятав усю розмову.

— Не знаю. Мабуть, для того, щоб повісити мене.

Ви можете уявити собі голос без усяких інтонацій, голос, що позбавляє будь-якого сенсу осмислену людську мову? Я чув його раз, оцей голос, і мені досі стає моторошно, коли я поновлюю його згадкою; хоч минули вже роки і безліч нових вражень витравила з пам'яті життя в демократичній країні з механізованими шибеницями.

Шериф, очевидно, намагався якнайбільшою ефектовності надати самому актові оповіщення засудженого про те, що йому дарується життя. Він аж вибухнув веселощами, коли вигукнув:

— Ні, Аракеліяне, ти помиляєшся! Ми прийшли, щоб принести тобі щасливу вістку: генерал-губернатор дарує тобі життя!

Жадного руху. І тільки той самий, позбавлений інтонації, сірий голос відповів:

— Дякую, містер.

І не одвів невидющих очей з кутка.

Тоді я зрозумів, що всі зусилля останніх двох місяців пішли марно. Ми зазнали поразки. Перед нами був мрець, і мерця ми намагалися повернути до життя. А це, як відомо, річ безнадійна.

* * *

Вас цікавить дальша доля Кеворка Аракеліяна? Отже, коротко. З тюрми його перевели до психіатричної лікарні. Там він сконав через кілька тижнів. Мені тепер важко було б згадати латинську назву, якою лікарі визначили той всепожерний, винятковий стан апатії, що становив Аракеліянову хворобу.

Мені не довелося бувати у Фінляндії, я не бачив скандинавських шхер. Тож я повинен був вірити на слово, коли мене запевняли, що ця провінція дуже нагадує Фінляндію й шхери. Я не сперечався. Ті, що казали мені так, бажали зробити мені приємність, забуваючи, що Фінляндія — не у складі СРСР. А коли вам хочуть справити приємність, непристойно сперечатися. Тим паче, що може й справді провінція нагадує Фінляндію. Тепер вона нагадувала великий військовий табір: провінцію оголосили на стані облоги. Коли я приїхав до Ана-Бею, стрільниці ще не було. Та вона могла вибухнути щохвилини.

Не зовсім вигідний час для відвідин? Знов не хочу сперечатися. Та провина тут не моя. Бо ще до тих подій, які відбувалися у провінції й викликали стан облоги, мені довелося виїхати до Ана-Бею, одного з осередків гірничої й сталеливарної промисловості даної провінції й усього домінійону.

Я ще дійду тих подій і докладно розкажу вам про них. А покищо — про місце подій. Властиві населенню цієї провінції бунтарські традиції певною мірою могло б пояснити її історичне походження: це штучно створена, насильно залюджена провінція. Коли б ви уважно читали Марксів «Капітал», то знайшли б згадку про те, як хапали горян у Шотландії й заганяли, проти їхньої волі, за океан, на це південно-східне узбережжя великого домінійону. В Шотландії це тоді викликало заворушення й бунти. Це було на початку шістдесятих років минулого століття, але й тепер за провінцією, що займає крім півострова ще й острів Мус-Бриджа, залишилася репутація «неспокійної» провінції. Репутація цілком заслужена, бо до історичних причин незадоволення додалися цілком нові, поважніші.

Бо залюднено провінцію, як на цей домінійон, досить густо. Нащадки колишніх горян — гірники, металівці, рибалки й портові робітники — елемент ще менш спокійний за своїх представників. Тим паче, що чималі природні багатства провінції аж ніяк не забезпечують цим робітникам — особливо першим двом категоріям — не те, що пристойного, але аніякого існування.

У надрах провінції є вугілля, залізо, гіпс, навіть трохи золота. Вугілля бітумозного — найбільше. За 1922 р. у провінції видобуто рекордну кількість вугілля. Того ж року серед робітництва провінції був справжній голод, бо шахти й сталеливарні працювали по тижню на місяць, або у кращому разі — по 2-3 дні на тиждень.

В чому ж справа? Чому багатіючі природні багатства провінції так погано використовуються, видобувається? Коли я питав, мені назвали дуже коротку причину, коротшу, ніж можна було сподіватись, але спочатку вона мені по суті нічого не пояснила, як не пояснила і вам, коли я її наведу. Бо причина та —

ЕСКО.

Вона всемогутня, та ЕСКО. Вона все тримає у своїх руках. І вона робить, як хоче. Аж до останнього часу вона вважала — та й майже всі довкола, — що нема сили, яку можна було б їй, ЕСКО, протиставити.

ЕСКО — то не особа, не губернатор, не правитель; це фірма, корпорація, хоч далеко не всім відомо, як розшифровується той напівмістичний, таємничий «канітферштан» провінції. В уявленні пересічного мешканця півострова й острова ця корпорація давно вже фетишизувалася в щось жорстоко-незрозуміле, примхливе й нездоланне, що володіє його життям, долею, майбутнім. І не всім навіть відомо, що оте ЕСКО — Імперська Сталева Корпорація (Empire Steel Corporation) зовсім не власник шахт, сталеливарень, рибних промислів, портового устаткування, каботажної флоту, що все те належить провінції, всім тим мав би порядкувати провінційний уряд — кабінет міністрів, парламент. Але консервативний кабінет воліє все те багатує майно віддавати в безстрокову аренду, в довічну концесію ЕСКО.

Причини такої поведінки уряду провінції важко зрозуміти. Значно легше зрозуміти поведінку ЕСКО. Вона володіє безліччю подібних підприємств по всіх розкиданих на семи морях просторах імперії, її зовсім не цікавить розвиток природних багатств даної провінції, навпаки, в інтересах корпорації штучно стримувати цей розвиток. Бо в угоді поміж урядом провінції та ЕСКО сказано, що корпорація повертає підприємства й шахти урядові тоді, коли вони будуть зовсім налагоджені, устатковані, даватимуть прибуток. Отже, корпорації значно вигідніше, щоб вони зовсім не давали прибутку, бодай про людське око. Бо найприбутковіша «стаття» для ЕСКО в цій провінції — це субсидії, що їх провінційний уряд акуратно виплачує ЕСКО «на розвиток національної індустрії», ті субсидії мігично високі, вони дають значно більше, ніж могла б давати неефективніша експлуатація надр і підприємств. Отже, додаючи ті субсидії до визисків із володінь ЕСКО по інших колоніях та домінійонах імперії, акціонери ЕСКО можуть жити зовсім не погано. Тут же, наприклад, недалеко Ана-Бейо зросло ціле курортне містечко, що належить дрібним акціонерам ЕСКО. Більші й багатші акціонери воліють мати власні вілли у Флориді чи на Рів'єрі.

Одна з найнезрозуміліших форм субсидії від провінційного уряду, це застережене в угоді набуття від уряду майже всієї металургійної продукції ЕСКО в провінції. Ціни встановлює сама ЕСКО. Цього року вона встановила ціни півтора рази вищі за ціни тих же виробів тієї ж ЕСКО на європейському ринкові. Шоправда, ЕСКО платить урядові податки. Але більшу частину виплаченого уряд повертає корпорації у вигляді «посередніх субсидій».

Це зверху «непосередніх».

Не можна замовчати й за інший рід допомоги, що його дає

уряд корпорації. Це теж не менш реальна — військова допомога. Не тільки поліція й жандарський корпус у розпорядженні ЕСКО: уряд провінції бере на себе забезпечувати «охорону» підприємств ЕСКО частинами федеральної армії в разі потреби; шоправда, тією армією керує не провінційний, лише федеральний парламент; але в цьому питанні поміж обома урядами повна згода й позне порозуміння.

Таку щедрість провінційного уряду до ЕСКО не можна пояснити так вузько й примітивно, як це нещодавно зробила Ана-Бейська шахтарська газета «Мерітайм Колл» (приморський клич), що наводила досить цікаві дані про кількість акцій ЕСКО в руках членів провінційного уряду і про деякі послуги (включаючи й грошові подарунки), що їх корпорація систематично робить членам знову ж таки провінційного уряду. Справа тут глибша. Коли всі провінції об'єднувалися в одну федерацію, делегація даної провінції скаржилася на свою велику заборгованість. І об'єднувальний конгрес ухвалив, поперше, гарантувати провінції певну частину митних прибутків на покриття боргу, подруге, залишити у володінні провінційного уряду надра й підприємства, що їх обслуговують, з тією ж метою. Отже, спродати тих підприємств уряд уже не може, бо це значило б, що провінція не потребує спеціального джерела прибутків; тоді провінція позбавили б і тих митних прибутків, гарантованих їй за федеральною угодою. А це було б зовсім уже невигідно. Виникає питання — чому ж тоді провінційний уряд сам не експлуатує своїх природних багатств і підприємств, що їх обслуговують? У минулому, очевидно, він справді був на це неспроможний — адже провінція приступила до федерації з досить великим боргом. Ну, а тепер... Тепер, — так мені пояснили люди компетентні, — урядові консервативній партії, що його складає, зовсім невигідно у такій бунтарській провінції демонструвати на практиці переваги націоналізації індустрії: адже це тільки підсилює б «червоних», які вже завелися головно поміж шахтарів. Куди краще, навпаки, доводити, яка то невигідна річ — націоналізація, скільки ж то вона збитків дає державі. Очевидно, в цьому зацікавлений і федеральний уряд; чи не через те так охоче допомагає він провінційному кабінетові «підтримувати мир у промисловості» — і позиками, що течуть урядовим жолобком до вбичаючих кишень ЕСКО, і солдатами федеральної армії.

Факт той, що захоже ЕСКО — працюють шахти й сталеливарні, не захоче — й завмирає промислове життя провінції, замикаються склепи й крамниці, що теж належать тут переважно ЕСКО, а родини шахтарів та ливарників, шукаючи управи на всемогутнього «канітферштана» чи то в суді, чи у профспілці, — всюди натикаються на його агентів.

Проте, дедалі все важче стає й самому «канітферштанові» —

ЕСКО і його покровителів — урядові «підтримувати мир у промисловості». Це чи не перша була провінція в федерації, де виникли робітничі організації, перш за все профспілки. В цьому полягає й під'ємна сторона справи, бо аж до останнього часу, наприклад, шахтарі розбиті були поміж кількох профспілок, що конкурували, а часто-густо й просто ворогували. Бувало й таке, що страйкують робітники, приналежні до однієї якоїсь шахтарської спілки, а решта працює, фактично зриваючи тим страйк.

Найстарша з профспілок — «Провінційальна асоціація робітників» збудована була за принципом анархо-синдикалістських організацій і намагалася об'єднати робітників усіх фахів у своїх лавах, проте ніколи не мала численного членства й до останнього часу залишилася обмеженою сектою. За нею виникла «Спілка об'єднаних шахтарів провінції, що гуртувала вже виключно гірників, але тільки в межах провінції; отже, покладатись у боротьбі з підприємцями вона могла виключно на свої провінційальні сили. Трохи краще пішла справа, коли шахтарі провінції налагодили організаційний зв'язок з усіма гірниками федерації, ввійшовши до складу «Федеральної спілки праці», та й це не розв'язувало питання, бо підприємці в разі потреби знаходили страйколомів у сусідніх країнах цього континенту, або передавали туди свої замовлення. Стало питання про міжнародне об'єднання, бодай у межах континенту. Його розв'язано, утворивши в домініюні філії великої й міцної спілки «Об'єднаних гірників континенту», що входила природно до «Континентальної федерації праці» — старої й потужної, але угодовської й продажної організації.

Я розумію, що цей сухий перелік може нагнати на вас нудоту. Значно краще й цікавіше було б простежити процеси поступового збудження класової солідарності робітництва провінції, показати на яскравих прикладах матеріалізацію цієї свідомості й активності у робітничих організаціях. Та це було б надто довго й не зовсім на тему. Отже, обмежуся констатацією факту: всі перелічені профорганізації ще існують у провінції, проте тільки остання об'єднала в своїх лавах величезну більшість гірників, але навряд, щоб вони багато виграли від цього. Бо перебування у складі «Континентальної федерації праці» змушувало їх виконувати всі вимоги жовтих профспілкових бюрократів, які всі поспіль перебували на відкупі в підприємців, і, звичайно, аж ніяк не бажали сарватися з можновладною ЕСКО.

Проте шахтарі почали з того, що зламали основне гасло Континентальної федерації праці, — гасло аполітичності профруху. На чолі філії спілки об'єднаних гірників континенту в провінції стали комуністи. Їх не довелося імпортувати, й профспілкові бюрократи позбавлені були змоги натякати на «московських агентів» чи «неспокійних чужинців» — емігрантів. Керівники місцевих комуністичних організацій — поспіль шахтарі, шотландці й уро-

жденці, тубільні так би мовити, цієї провінції. Й найвидатніший з них був войовитий Джек Мак-Тегін, «Батько Мак-Тегін», як його, звісно, подзюбленого катастрофами, виснаженого переслідуваннями й арештами, але не зломленого й по-юнацькому активного, називали шахтарі. Це він якраз, довідавшись про мій приїзд до Ана-Бену, поінформовав мене про все те, що я тут уже сказав, та про більшість того, що я ще збираюся сказати.

Як він наважився прийти до мене, представника отєї самої «більшовицької Москви», не лякаючись, що йому закидатимуть «московське запроданство» (бо в цих закидах на адресу комуністів нема нічого специфічно-петлюрівського, вони характерні саме для запроданців капіталу, незалежно від його забарвлення національного чи географічного)? Вас повинно не менше цікавити, як це я власне наважився зустрітись з проводирем місцевої комуністичної організації, не побоюючись обвинувачень у втручанні до місцевих політичних справ? Так от, всі ці обвинувачення на мою й «Батькову» адресу відпадали саме через те, що старий Джек не тільки секретар Провінційального комітету місцевої компартії та голова правління профспілки гірників Району 26; він також і редактор газети, органу обох цих організацій, уже згаданого «Приморського клича». Отже, він прийшов до мене, до готелю, разом із представниками інших буржуазних газет і свою інформацію про стан у провінції давав мені при них. Робилося це досить просто: ставилося мені питання у такій формі, що в них були вже відповіді на мої можливі запитання.

Наприклад:

— Скажіть, чи дає націоналізація природних багатств і промисловості в СРСР такі ж сумні наслідки, як і в нашій провінції, де — й т. д.?

Це було дотепно й цілком законно; тільки, звичайно, досить загально й сухо, як і мій переказ цієї інформації. Проте, очевидно, точно, бо коли буржуазні кореспонденти намагалися, в такий же спосіб будуючи свої запитання, полемізувати з Батьком, то нічого посутнього з його інформації заперечити не змогли, а наприкінці, говорячи про вплив комуністів на профорганізацію шахтарів, навіть повинні були визнати одноголосно, що «без комуністів Район 23 не був би Районом 23».

Щоправда, один додав до цього:

— Тільки невідомо, як довго Континентальна Федерація праці терпітиме такий стан і такий район у своїх лавах. Згадайте по маневр 1921 й репетицію 1923 років.

Скільки він уже згадав за ті події, то повинні були свою думку з приводу їх висловити й інші присутні кореспонденти й представники преси, в тому числі й Джек Мак-Тегін. Отже, я маю змогу зазнайомити й вас — з маневром і репетицією: обидві події безпосередньо стосувалися сьогодинішнього стану речей.

Окремі сутинки робітників з ЕСКО бували й раніш, та допіру 1921 року, вони набрали справді масового й організованого характеру; то був рік, коли вийшла з підпілля, легалізувалася компартія домініону. На тому, що кореспондент назвав «маневром 1921 року», місцеві комуністичні організації перевіряли себе у масовій легальній роботі.

Перший іспит був не зовсім вдалий.

Справа була така. Європейські підприємства ЕСКО значно постраждали від економічної кризи 1921 року, і корпорація вирішила, що найкраще надолужити свої європейські втрати на цих, заокеанських джерелах зиску. Урядової субсидії на це не вистачало, отже ЕСКО вдалося до джерела, що з його найлегше було доти черпати: до заробітку шахтарів. Наказом ЕСКО платню шахтарям у провінції знизили на 37%.

— Може то й був вияв опортунізму, що ми тоді не оголосили страйку, — казав Батько Джек, похмуро покусуючи кінчики своїх довгих сивих вусів. — Може й так. Але майте ж на увазі, що стан наш був надто важкий. У касі профспілки — ані пенні, а Контиентальна федерація праці не тільки відмовила нам допомоги, вона просто заборонила нам страйкувати. Ми були надто ще слабкі, щоб вступати у бій на два фронти — з ЕСКО і з власним профспілковим центром. Тепер то ми не вагалися б, але тоді... Тим паче, що був ще й третій фронт — у середині парторганізації. Там було тоді надто багато колишніх анархістів, знаєте, з І. Р. С.¹ Ну, вони й узяли гору...

Коротко сказати — Район 23 оголосив «страйк на роботі», щось ніби на кшталт «Італійського страйку». За кілька тижнів видобуток вугілля знизився наполовину, а скільки зруйновано було приладь усяких з устаткування — точних цифр нема. І вперше за весь час ЕСКО уступила й змуслена була відновити попередню зарплатню шахтарям. Сталося так, що якраз на той час заокеанське виробництво відіграло тимчасово важливу роль для корпорації, саме через те, що надто скоротилися європейські ринки в наслідок кризи. Перша перемога дуже піднесла авторитет керівництва Району 23 і парторганізації, хоч остання, самокритично обмірковуючи в ретроспекції свою тактику під час конфлікту 1921 року, визнала чимало своїх помилок. Перемогу парторганізації приписувала не стільки своєму керівництву, скільки вигідній для страйку кон'юктурі, що утворилася на той час в Європі. З цього зроблено висновок, що недосить об'єднання у межах навіть одного континенту, і Район 23 почав шукати шляхів зв'язку з Червоним Профінтерном. Але конфлікт 1921 року в цілому визнано тільки за маневр, що може дати ясніше уявлення про

¹ Індустріальні Робітники Світу — революційна профорганізація, що перебувала під впливом анархістів.

стан сил обох супротивників, але не дає достатнього досвіду для дальшої боротьби.

Зовсім інакша була справа 1923 року. Тут уже ініціатива належала робітникам, коли мізерний заробіток із шахт, що працювали по кілька днів на місяць, надто загрозливо розійшовся з дорожнечою, що все зростала, шахтарі зажадали підвищення зарплатні й поліпшення загальних умов праці. ЕСКО не звикла до такого. Така ініціатива робітників стурбувала корпорацію й змусила її, не чекаючи дальшого розгортання подій, удатися до переконливих засобів впливу на шахтарів. За найпереконливіший засіб ця сталева корпорація вважала сталь багнетів та оливо куль. На прохання ЕСКО (прохання — це звучить наївно: фактично ж, з наказу ЕСКО) федеральний уряд вислав до Нової Скошії достатню порцію того й другого. Щойно до провінції почали прибувати ешелони солдатів, з кіньми та зброєю, — на підприємствах ЕСКО почався страйк. Він охопив не тільки шахтарів, але й надземних робітників усіх фахів, що обслуговують шахти.

Перш за все це не сподобалось Контиентальній федерації праці: вона, природно, була проти страйку. За непослух управа федерації відібрала в Району 23 «чартер», тобто право на легальне існування. Далі почала діяти неписана та цілком зрозуміла й не менш вигідна для обох сторін угода — поміж «вождями» Контиентальної федерації праці та їхніми хазяями, репрезентованими цього разу через поліцію та війсьکو. Схема була аж надто проста, виконання її ще простіше.

— А, так цей район не має навіть чартера? Ну, значить це нелегальна організація. Отже закон дає право негайно її ліквідувати належними заходами й перш за все «ліквідувати» її провідників.

Масові арешти комуністів — першого арештували батька Мак-Тегіна — не врятували стану для ЕСКО. Власне, ці арешти викликали на страйк тих, хто ще вагався до того. Не забувайте, це ж провінція з відповідними традиціями, незадоволеним населенням і... І до того ж усі вони шотландці, а ви ж знаєте, які уперті шотландці. Скоч¹, коли упереться, то лоба розіб'є, а не уступить. Останні міркування, до речі, належать не мені. Та я думаю, що ми можемо пробачити батькові Джекові оті риси певного шотландського патріотизму. Адже цей патріотизм не заважав йому ненавидіти шотландців-поліцаїв.

Коротше сказавши, на підприємствах ЕСКО почалося щось на зразок генерального страйку. Коли представники корпорації відчували це, вони ухвалили, що не так то вже й вигідно припускати, щоб це «щось на зразок» перетворилося на справді зразковий страйк у даній галузі продукції. ЕСКО здалося

¹ Шотландець.

Зарплатню підвищили. Інші вимоги частково задовольнили. Арештованих згодом звільнили. Нарешті Континентальна федерація праці змушена була повернути Районові 23 його чартер.

Отже, 1923 року відбулася хоч і короткотривала, проте, справжня репетиція генерального страйку. А я оце потрапив до Ана-Бею на справжню виставу, що хоч і з однією репетицією, проте, готували робітники ще довше, ніж готуються прем'єри по наших столичних театрах: аж два роки. Я, тобто, потрапив сюди вже на самий генеральний страйк.

Як саме це трапилося й чого мені тут треба було в такий неспокійний час? Я вже давно обіцяв на це запитання відповісти, обіцянки треба ж, нарешті, виконувати, хоч би й це змушувало переривати надто повчальний виклад об'єктивних подій і втручати до справи свою незначну особу.

Сталося так, що одна з наших господарчих організацій замовила в Європі саме ЕСКО певну — й чималу так — кількість тонн рейкового заліза. Мене це не мало б зовсім обходити. Та ЕСКО, прийнявши замовлення, раптом сповістила, що може виконати замовлення тільки на заокеанських своїх підприємствах, саме у цій провінції. Хоч це й не дуже влаштовувало замовця, бо відтягало час прибуття рейок до СРСР, проте угоди з ЕСКО не зламали, тим паче, що корпорація не претендувала на жадну надвишку на фрахт з провінції до відповідального європейського порту. Єдине, на чому наполягала ЕСКО, це щоб залізо приймали на місці, тобто на підприємствах провінції. Згодом я довідався, що погодившись на цю умову, ми тим самим сприяли збільшенню субсидій для ЕСКО від провінціального уряду: продавши нам залізо за європейською ціною, ЕСКО зажадала від уряду Нової Шкотії виплати різниці поміж європейською та заокеанською ціною — остання бо значно вища.

І от я дістав доручення забезпечити інспекторське приймання замовлення й самому особисто простежити за виконанням замовлення у цілому і, особливо, за навантаженням його. Довелось, отже, виїхати до провінції, тим паче, що окреме запрошення я дістав від заокеанської дирекції ЕСКО.

Це, власне, було необережно з боку ЕСКО — запрошувати чужоземного представника у такий тривожний час. Бо доки я доїхав до Сіднею, на підприємствах ЕСКО виник новий конфлікт і оце набрав таких гострих форм, що це неминуче повинно було відбитися й на стані нашого замовлення. Разом з мною прибула урядова парламентська комісія, що мала взяти на себе посередництво у розв'язанні конфлікту, а трохи раніш у Галіфаксі вивантажилися з лінійного корабля два піші полки й кілька сотень кіпної жандармерії. Ще з години на годину сподівалися прибуття представника центральної управи Континентальної федерації праці, — ставлення її до конфлікту було відоме й уповноважений

їхав з єдиною метою — в'яснити, якого саме характеру елементи переважають у конфлікті; коли це страйк, то Конт. федер. праці категорично його забороняє. Справді, питання про характер конфлікту, власне про класифікацію його — по суті порожньо-формальне питання — залишилося нев'яснене. Робітники заперечували, що то льовавт підприємств; ЕСКО твердила, ніби то страйк робітників. Я особисто дійшов висновку, що то фактичний страйк, що виник у наслідок фактичного льовавту, коли абстрагуватись (а це конче потрібно!) від юридичного й термінологічного душпиння, якеросло на цьому соковитому овочі класової боротьби.

Льовавт почався ще торік. Шахти працювали по кілька днів на місяць. По деяких час роботи коливався від трьох днів на тиждень до чотирьох днів на місяць. Ще інші шахти взагалі залишалися весь цей час на колодці. ЕСКО вважала, що це нормальна праця, бо вищі темпи тільки заважали б роботі інших, більш конкурентоздатних підприємств корпорації. Про достатню конкурентоздатність шахт провінції, коли не так далеко була Пенсільванія — говорити не доводилося. А пенсільванські вугляні підприємства якраз з осені того року почали збивати ціну й не в інтересах ЕСКО було на цьому суходолі в'язуватись в небезпечну боротьбу в той час, як деякі з європейських ринків належали їй майже монополярно. Отже, з точки зору ЕСКО, все було цілком нормально.

Та, мабуть, хтось із двох був ненормальний — або ЕСКО, або шахтарі. Бо те, що здавалося одній стороні за нормальне, обурювало другу й навпаки. Радію мав, очевидно, батько Джек, коли у своєму «Приморському кличі» дійшов висновку, що ненормальний самий лад, за якого сперечаються обидві сили. І вже поготів уважав він за ненормальні заробітки шахтарські. Справді, його цифри промовляли найпереконливіше. За тону вугілля шахтар діставав 79 центів; здебільшого працювали робітники по двоє, тобто діставав кожний по 39½ центів. Це вугілля шахтарі самі повинні були тягти мало не цілу милю. Важко було мені цьому йняти віри, але факт: інститут саночників, зовсім невідомий цілому цьому суходолу, існував по шахтах провінції. Пояснили це мені урядовці ЕСКО просто й цинічно: утримання коня чи мула під землею денно коштує дорожче, аніж утримання людини. А електрифікувати всі шахти... Ну, це мало б сенс, коли б корпорація збиралася поширити видобуток вугілля. Але найближчими роками це не передбачається. Проте отут, у Ана-Беї, при шахтах є дуже велика електровня, збудована на вимогу провінціального парламенту й за допомогою провінціального уряду. Отже, може колись електрифікується й інші шахтні райони.

Уявіть собі, й ці заробітки (повертаюсь до цифр) здавалися ЕСКО за надто високі. Коли знизилися ціни на вугілля, ЕСКО

запропонувала робітникам знизити їхню платню на 10%. Отут якраз і згадали шахтарі репетицію 1923 року й відповіли на це вимогою, навпаки, — підвищити зарплатню на тих же 10%. Вимога менше ніж скромна. Але ЕСКО вона надто не сподобалася. І корпорація пустилася на досить — треба це визнати — ефективний засіб впливу на непокірних шахтарів. ЕСКО припинила їм кредит по своїх «компанійських» крамницях. А інших крамниць у районі розташування шахт нема взагалі. Готівки в шахтарів, після такого темпу роботи шахт і після таких заробітків — нема тим паче. Іншими словами, шахтарів цим засуджено на голодну смерть.

І власне цей останній крок ЕСКО, останній деталь її льокавту, змусив робітників кинути працю. Перш за все застрайкували шахтарі у Ана-Бей. Вийшли всі — навіть технічний персонал, що без догляду його мало б ущент зруйнуватися устаткування шахт. Страйкарі, проте, ухвалили на таку руйнацію піти тільки вже наостанку, то мав бути їхній найпотужніший засіб вплинути на ЕСКО. Покищо вони ще приставили свою охорону до смоків, вентиляторів, навіть доглядали склепіння там, де воно загрожувало розвалитися. І попередили корпорацію, що знімуть ту охорону в разі, коли б корпорація не пішла на вимоги робітників.

Дещо інша була картина по сусідніх районах. Там ЕСКО не чекала, доки робітники кинуть працю, і щойно почався страйк у Ана-Бей — закрила шахти по всіх районах. Тоді з солідарності з шахтарями застрайкували робітники сталеливарень. Але страйк металівців не входив у розрахунки ЕСКО. Це вона відчула може найгостріше. І з цього якраз приводу мені довелося розмовляти з місцевою управою ЕСКО, коли я прибув до провінції.

Стан мій був складний. Рейки були потрібні якнайскорше, вже саме транспортування їх аж звідси до СРСР спричинило зайве зволікання. Але й прийняти їх за такої ситуації від ЕСКО я не міг. Так я й заявив управі корпорації.

— Я не хочу й не маю права втручатися до ваших взаємин із робітниками ваших підприємств. Але за такої ситуації я позбавлений змоги виконати доручення, що його мені дали. Для мене ясно, що корпорація неспроможна виконати замовлення на призначений час, і про це я повинен буду сповістити замовців.

Моя заява не могла їх здивувати. Проте вони намагалися удати, ніби вона їх справді дивує.

— Чому саме? — перепитували вони. — Ми зобов'язалися представити вам певну кількість тонн рейкового заліза, й ви його одержите.

— Але мені відомо, що на ваших скленах нема запасів, а підприємства ваші припинили працю. Я повинен буду сповістити про це замовців і порадити їх або відмовитися від замовлення, або зажадати додаткових гарантій.

— Містер консул надто багато на себе бере, — в'дливо заува-

жив один із членів управи, — сухий гостроносий Келлі, — Містер консул бере на себе надто багато й фактично таки втручається до наших внутрішніх справ. Коли вам так залежить на скоршому виконанні замовлення, то чому б вам не звернутися до страйкарів із закликом повернутися до роботи, хоч би спеціально для того, щоб виконати замовлення вашої, як ви кажете, робітничої держави?

— Я міг би не відповідати на зауваження містера Келлі, і попереджаю, що нададі не відповідатиму на запитання, поставлені в подібній образливій формі. Проте, цього разу поясню містерові Келлі, що надто багато на себе бере, повчаючи мене: всяке моє звертання до страйкарів справді було б втручання до ваших внутрішніх справ. Не думаю, щоб у ваших інтересах було створювати подібний прецедент. Скажу напевно, що не маю найменшого бажання давати приводи до цього прецеденту.

Втрутився президент місцевої філії корпорації. Я знав, що цей солідний англієць повинен внести елементи заспокоєння до нашої розмови, — вона бо загрожувала закінчитися скандалом. Адже він краще за інших знав, що це замовлення було спробне й що коли ЕСКО виконає його задовільно, то матиме від нас значно більші нові замовлення. Я не помилився.

— Дженглмени, — закликав він, — розмова набирає неприємного характеру. Мій приятель Келлі даремно загострює питання. Не має приводів заздалегідь висловлювати свої сумніви й наш шановний гість, — кивнув він у мій бік. — Ми взяли на себе зобов'язання й виконаємо його точно у строк, і точно за підписаною угодою. А щоб позбавитися потреби обговорювати додаткові вимоги, не зазначені в угоді, я пропоную вважати це не за засідання, лише за приватну розмову. Знімімо, так би мовити, булаву зі столу¹. Отже, приватним чином я можу сповістити присутніх (хоч воно вже й так їм відомо), що сюди прибула запрошена нами парламентська комісія. Я певен, що робітники погодяться на її висновки й поради; щодко нас, то ми таку згоду дали вже, запрошуючи сюди ту комісію. Наостанку я тільки просив би всіх присутніх ласкаво не робити злобутком сторонніх осіб зміст сьогодинішніх наших розмов. Повторюю, суто приватних розмов.

Я, природно, не бажав би зв'язувати себе такою обіцялкою. Проте, згоду свою дав, постановивши негайно телеграфувати до замовців про стан речей. Одночасно я викликав телеграмою до себе Булгакова. А доки надійде відповідь, може й справді не слід нікому казати про нові умови, що їх я поставив корпорації. Проте, за ці мої вимоги загал довідався мимо моєї волі. В місцевій консервативній газеті з'явилася недвозначна нотатка під недвознач-

¹ Натяк на певний парламентський звичай: під час приватних нарад знімати столу булаву, що править за символ імперської влади.

ним наголовком: «Більшовики втручаються до наших справ». Мені нічого наводити її цілком: там повторено мою заяву на «приватній» нараді управи ЕСКО й оцінено її точнісінько словами Келлі, навіть згадано, що я «надто багато на себе беру». Також нічого мені було дошукуватися автора цієї маленької, але досить сенсаційної нотатки. Досить зазначити, що заходи директора місцевої управи ЕСКО звелися нанівець, і вже зранку вестибюль готелю сповнився журналістів. Серед них був і Джек Мак-Терін.

Я відмовився дати інтерв'ю. Я обмежився заявою:

— Я вважаю, що це нижче за мою гідність відповідати на ганебні вихватки типів, що намагаються зривати торговельні взаємини поміж обома країнами. Не хочу давати ворогам нашої країни нових приводів до вихваток та безглузвих обвинувачень, а наші друзі і без моїх пояснень зрозуміють нашу позицію в цій справі — позицію, що диктується потребою поєднати політичні підвалини нашого ладу з нашою твердою засадою — не втручатися до внутрішніх справ країни, де мене акредитовано як консула.

Я помилюся б, коли сказав би, що всіх репортерів розчарувала моя заява. Батько Джек стиснув мені на прощання руку й сказав:

— Так, ми розуміємо й без пояснень. Дякую. До речі, ми погодилися пустити до роботи парламентську дослідну комісію, але ще не дали відповіді, чи погодимося і чи на всі її висновки. Тепер можна й це питання вважати за розв'язане.

Як сповістили вечірні газети, страйковий комітет відмовився взяти на себе зобов'язання заздалегідь прийняти майбутні висновки парламентської комісії. «Не зважаючи на запевнення представника лейбористської (робітничої) партії, що комісія працюватиме цілковито безсторонньо»... — зазначали газети. Саме через те ми й відмовляємося купувати kota в мішку, що, коли депутат робітничої партії ладен виявляти таку зразкову безсторонність у спорі його класу з класом, що мала б бути йому ворога, ми побоюємося, що то буде жовтий кіт», — так відповіли делегати страйкарів.

Треба віддати належне комісії, — вона справді виявила більшу безсторонність, ніж можна було на це сподіватися. Вона визнала, що робітництво підприємств ЕСКО перебуває у стані постійного голодування. Вона констатувала, що головну поживу шахтарів становлять гриби й корінці, збирані їхніми жінками й дітьми по лісах. Вона визнала, нарешті, що навантаження роботою підприємств ЕСКО не можна вважати за нормальне, що заробітки не забезпечують мінімуму існування («стандарт оф лівінг») робітникам, отже їм потрібна державна допомога.

Але — не була б вона безсторонньою парламентською комісією, коли б не було в неї цього для всіх угодівців обов'язкового «але» — визнала одночасно комісія, що ЕСКО «неспроможна підвищити робітникам платню й живніше провадити працю на своїх

підприємствах з огляду на труднощі збуту її продукції через скорочення ринків». Я трохи забіжу наперед, коли наведу ще один доказ безсторонності комісії. Вона справді порушила в федеральному парламенті питання про державну допомогу робітникам підприємств ЕСКО, та міністер праці відповів на це, що то стосується провінційної влади й до компетенції федерального уряду не входить. Інша справа військова допомога для ЕСКО: адже армія якраз і є в розпорядженні домінійального уряду і спір про компетенцію тут був би ні до чого.

Таке ставлення уряду обурило навіть членів парламентської комісії, надто ж депутата робітничої партії. Це власне він перший виступив у пресі із закликом до суспільства допомогти робітникам Нової Скошії — він не наважився написати «страйкарям». Так створився громадський комітет допомоги страйкарям та їхнім родинам і той таки робітничий депутат висунув на голову комітету кандидатуру представника Континентальної федерації праці, що прибув до цього домінійону й провінції, щоб на місці познайомитися з деталями конфлікту поміж робітниками й ЕСКО. Цього представника Леслі, мовляв, ніхто не візьме на підозру, ніби він хоче допомогти робітникам виграти страйк, бо всі ж знають, що федерація й він особисто — проти страйку. Отже, можна сподіватися, що й поміркованіші за Район 26 профорганізації підтримають матеріально страйкарів. Крім того, всім відомо, який з Леслі добрий християнин, значить, можна сподіватися, що й заможніші філантропи дещо зроблять для родин робітників просто з гуманістичного й християнського почуття. Такі міркування депутата угодовської партії були цілком природні й мене вони не здивували. Зате дивно мені наомість здалася позиція «Приморського кліча»: там з'явилася стаття, де висловлювалося згоду на такий склад громадського комітету. «Ми не можемо відкидати матеріальної допомоги, хоч звідки б вона надходила, бо наші діти голодують. І ми сподіваємося, що хоч цим прислужиться Континентальна федерація праці робітничій справі, ба навіть схильні бачити елементи зміни позиції федерації у факті участі її представника Леслі, в справі матеріальної підтримки страйкарів. Бо хоч і цього разу Федерація була проти оголошення страйку, проте вже нема з її боку спроб забрати чартер у Района 23. Значить, вона дечого навчилася й головування Леслі в громадському комітеті, — це певний вияв каяття Федерації за її попередню, шкідливу для пролетарської справи позицію».

Я був певний, що Джек Мак-Терін не міг такого написати — надто добре він знав Федерацію, щоб плекати якісь ілюзії. Виявилось, що справді він цього написати не міг. Вже через те, що його заарештовано, а в редакції його заступив один із колишніх анархо-синдикалістів. Я подумав тоді, що важко б і вигадати кращу ілюстрацію до незбитої тези про спільні соціальні коріння всякого

дрібнобуржуазного опортунізму, від реформізму до анархізму включно. Та це не міняло факту: Леслі опинився на чолі громадського комітету допомоги голодним робітникам провінції та їхнім родинам... Взагалі — справи ускладнялися. Після провалу парламентської комісії стало зовсім очевидно, що управа ЕСКО викличе страйколомів. Вже кружляли чутки, що до провінції виїхало кілька тисяч «ганменів» — по-нашому це будуть просто наймані бандити — та «скебів». Останнього слова я не взявсь перекласти, бо страйколом тут не підійде: слово «скеб» має якесь особливе образливе, гідке й брудне значення й не перекладається на інші мови. Може тому, що ніде більше у світі нема такого підлого типу страйколома-шпиґа й бандита одночасно, як на цьому суходолі. Страйкарі й собі готувалися до зустрічі скебів. Страйковий комітет ухвалив, щойно прибудуть скеби, зняти свою охорону з небезпечного устаткування шахт.

Ускладнявся й мій стан. Коли, нарешті, прибули «Дні Турбіних» і я знісся з замовцями рейкового заліза, то об'єктивно це тільки зв'язало мені руки. Бо відповідь зводилася ось до чого. Мою позицію визнано за цілковито правильну, але в угоді з центральною управою ЕСКО не було відповідного пункту, про додаткові гарантії, отже юридичний наш стан невигідний і доводити до судового процесу в жадному разі не слід. Юрисконсульти нашої сторони шукають виходу з цього стану й сподіваються, що знайдуть його — адже ЕСКО надто зацікавлена в наших дальших замовленнях. Отже, покищо мені пропонується не робити жадних остаточних заяв, не брати на себе жадних зобов'язань, і, взагалі, краще виїхати з провінції: очевидно, страйк загострюється, і моя присутність у районі подій може дати привід до якоїсь провокації.

Легко сказати — виїхати, коли провокація вже почалася, коли Келлі і його прихильники вже почали проти мене атаку в пресі. І треба їм віддати належне — вони цього разу виявили більше хитрощів, ніж попереднього. Нова нотатка в консервативній газеті вже не обвинувачувала мене у втручанні до конфлікту на боці страйкарів. Ні, вона обмежувалася повідомленням, що я зажадав від ЕСКО негайно виконати замовлення й робила з цього висновки: «Чи не такою вимогою представника більшовицького уряду пояснюються чутки про заходи ЕСКО якнайскорше забезпечити свої підприємства новими робочими руками замість страйкарів? І чи не радянським більшовикам мають подякувати наші доморослі комуністи за спровадження до провінції, висловлюючись їхньою ж вульгарною мовою, «скебів»? Коли б справа стояла інакше, то хай би містер консул СРСР погодився відкласти термін виконання замовлення до кінця конфлікту».

Так, цей удар розраховано вдало. Але не тупиця Келлі таке вигадав. Тут видно було руку когось розумнішого, когось, хто

краще знав психологію цього заокеанського робітництва й умів грати на ній. Безперечно, Леслі мав достатній досвід у такому шахрайстві, — адже він багато років перебував у складі профспілкової бюрократії з Континентальної федерації праці. Легко сказати — виїхати, а як тут виїдеш за такої ситуації...

Проте, треба виконувати директиву, і я з важким почуттям збирався вже до поїзду, коли надійшла друга телеграма. Вона відразу змінила ситуацію й піднесла мій настрій, хоч і вона по суті усувала мене від будь-якої, навіть пасивної участі в поборюванні ворожої кампанії. Ця нова телеграма попереджала мене, що ЦК Всесоюзної спілки гірників, довідавшись з преси про важкий стан страйкарів у провінції, перекаже їм на допомогу п'ять тисяч доларів. Робиться це цілком одверто й легально, з метою підкреслити симпатії робітництва СРСР до заокеанських братів. Отже, мені ще раз пропонується негайно виїхати з провінції й жадною мірою не втручатися до справи передання цих грошей, щоб уникнути обвинувачень на адресу нашого уряду, ніби то він, а не профспілка, допомагає страйкарям у чужій країні.

Після цієї телеграми легше було їхати. Допомога наших гірників місцевим страйкарям повинна була розбити всі провокаційні заходи усіх Келлі та Леслі. Ця допомога повинна була показати, що хоч наш уряд позбавлений змоги будь-якою мірою висловлювати своє ставлення до місцевих подій, зате наше робітництво, що той уряд обрало, зовсім не байдуже до стану й долі своїх заокеанських братів. Кращої відповіді на кампанію буржуазної преси годі було й уявити собі... За умовою, що ця відповідь стане відома робітникам, що страйкарі її одержать!

От тобі й маєш! Про це я якраз і не подумав. Адже гроші наших гірників адресовано громадському комітетові допомоги — то була фатальна помилка, треба було їх адресувати просто страйковому комітетові, бо ясно, як статут Континентальної федерації праці, що Леслі в жадному разі цієї допомоги не прийме. Мало того, він замовчить самий факт допомоги. Звичайно, на довгий час йому цього зробити не пощастить, бо наші гірники, не діставши потвердження про те, що страйкарі одержали гроші, не мовчатимуть. Так само не мовчатимуть вони, якщо громадський комітет поверне їм гроші. Але коли Леслі пощастить зволікати час аж до прибуття скебів, провокація його може дати певний ефект, хоч би у вигляді якоїсь — хай дуже нечисленною — демонстрації неспівдомих елементів з-посеред робітників проти СРСР. Цього в жадному разі припустити не можна. Але яких заходів ми можемо вжити? Не мені ж самому справді сповіщати в пресі про цю допомогу наших гірників, це ж абсолютно неможлива річ!

— Ні, — з таємничим виглядом вставив Булгаков: — у мене є думка. Це може зробити... Майк.

— Майк?! — А хіба він тут?

— Так. Сьогодні прибув із Монцезаро. Домінійонний ЦК від'їждив його сюди як нового редактора «Приморського клича», — адже Джека Мак-Тегіна ув'язнили.

— Але ж звіди Майк довідається про цю справу — ви думали? Ми з ним тут у жадному разі бачитися не повинні. Ви ж розумієте, що взагалі наше знайомство, навіть у Монцезаро, обмежується тим, що ми його запрошуємо на наші офіційні вечірки. Інакше й не може бути. Коли б ми з ним тут хоч на мить зустрілися, а після того він сповістив би у пресі про допомогу наших гірників страйкарям, то воно справді додало б приводів до кампанії проти нас, бо виникло б оце природне питання, що виникає, як бачите, й у мене: звідки ж Майк міг би довідатися про це?

— Кому ж ще знати за такі справи, як не почесному робкорові органу ЦК Всесоюзної спілки гірників «Горнорабочий»? Крім того, може йому й не доведеться першому сповіщати про це у своїй газеті, може він знайде спосіб так змусити Леслі прийняти гроші й оголосити про це у всій пресі. На мою думку...

— Досить. Ваше пояснення, звідки Майк міг довідатися про ухвалу нашої спілки гірників ще раніш, ніж цю ухвалу здійсниться, цілком мене задовольняє. А більше мене нічого не цікавить. Ідмо, бо спізнаємося на поїзд. Дивіться, вже поночі.

* * *

За два дні прочитав у монцезарських газетах про величезні демонстрації страйкарів та металівців у Новій Скошії з гаслами: «Хай живе наша єдина батьківщина РСР» та «Активною боротьбою за всесвітню революцію віддячимо ми радянським товаришам за їхню допомогу в нашому страйкові». Далі сповіщалося, що робітники в порті зустріли градом каміння пароплави із скебами й не дали останнім вийти на берег. Ще далі газети обурювалися з того, що страйкарі зняли охорону з небезпечних місць на шахтах і що через це зруйновано багато цінного устаткування, а ЕСКО потерпіла колосальні втрати. Нарешті, обурення газет дійшло краю, коли їм довелося подати вістки про бій страйкарів з поліцією в Ана-Бейо. І я, читаючи, як страйкарі розсіяли загін пішої поліції й постягали з коней та побили кінну жандармерію, навіть не відчував досади, коли дійшов тих рядків, де сповіщалося, що страйкарі покидали забрану в поліцаїв зброю й розбіглися, що йно проти них виїхали військові частини. Я тоді думав, що Нова Скошія, мабуть, справді подібна до Фінляндії — саме до Фінляндії часів 1905 року. А це не така то вже й дрібниця для країни, що не зазнала ще свого 5-го року. Ледве дочекався я кінця другого тижня, коли стало відомо, що страйк у провінції виграно. Не тільки ЕСКО згодилася підвищити зарплатню, ба навіть провінційальний уряд звільнив більшість арештованих. Він, цей уряд, взагалі у своїй робітничій політиці додержувався тієї засади, що не варто передчасно викли-

кати вовка з лісу. Тим паче, коли той вовк так недвозначно показує свої зуби.

Може найцікавіше в цій історії це те, що в ній не було переможних. ЕСКО спізнилася з виконанням нашого замовлення й заплатила солідну «неустойку», але нова субсидія від провінційального уряду на відновлення зруйнованого під час страйку устаткування принаймні в півтора рази покрила всі втрати корпорації. Устаткування ж ще довго залишалося невідновлене, й це давало привід ЕСКО й надалі не розгортати роботи на підприємствах у провінції, а робітництву тих підприємств — готуватися до нових боїв.

Коли ж я, нарешті, довідався (а було це досить пізно), яким чином Майк і його товариші змусили Леслі без заперечень прийняти допомогу для страйкарів від радянських гірників і сповістити про це пресу, — я просто чудувався з того, як нехитро все це зроблено.

А сталося воно так. До Леслі пізно увечорі прийшов післанець і, простягнувши пакет із знайомими йому ініціалами, сказав:

— Містер Келлі просив прийняти це від нього, перерахувати й передати через мене поквитовання.

Леслі розкрив пакет, знайшов там тисячу доларів, здивувався, що Келлі потурбувався прислати готівку, а не чек, — і написав квитка такого змісту:

«Одержано від заступника директора ЕСКО м-ра Генрі Келлі 1.000 (тисячу доларів).

«Ендрю Леслі» (г. а й т. д.).

Другого ранку до Леслі прийшов Майк. В його руках була фотостатична копія цього поквитовання. Показавши її Леслі, Майк сказав:

— Оригінал у надійних руках. Коли ви спробуєте викликати поліцію чи взагалі робити дурощі, то він з'явиться у пресі разом із докладним повідомленням, за що саме директор підприємств, на яких страйкують робітники, платить такі гроші представникові профспілкового об'єднання.

Леслі трохи подумав і відповів:

— Даремно ви мене лякаєте. Не боюсь я вашої преси, бо ці гроші я прийняв від Келлі цілком законно, як допомогу для страйкарів.

— І ви думаєте, що хтось цьому поїме віри? Нарешті, коли б знайшлися такі диваки, то невже ви визнаєте за можливе брати гроші навіть для страйкарів від власників підприємств, де відбувається страйк?

— Чому ж ні, — наполягав на своєму Леслі, — адже дав принцип Вельський таку ж суму на користь англійських страйкарів. До того ж мій принцип збирати фонди робітників Нової Скошії та їхніх родин, незалежно від того, звідки ті гроші надходять.

— Тоді вам доведеться прийняти й гроші, що їх надіслали

радянські гірники на допомогу страйкарям. І не тільки прийняти, але й оголосити про це у пресі, — адже була ухвала громадського комітету регулярно друкувати грошові звіти в пресі, от хай це й буде ваш перший звіт, — закінчив дискусію Майк.

Леслі більше не заперечував. Він навіть справді віддав оту тисячу доларів на страйковий фонд і тільки застеріг собі право зазначити їх у пресі, як пожертву невідомого, не згадуючи ймення Келлі: «Мабуть, йому це буде не дуже приємно», — пояснив Леслі так, ніби Майк справді міг йому вірити. Кінець-кінцем, свою кар'єру профспілкового бюрократа Леслі цінував дорожче за тисячу доларів. І, мабуть, через те він мало не на другий день виїхав із страйкової зони, передавши свої функції заступникові голови.

* * *

— Це все не зовсім ясно, Майку. Чому ви послали готівку, а не чек?

— Що ж тут неясного? Адже на чекові мав би бути підпис, а Леслі напевно знав руку Келлі.

— А де ви взяли оту тисячу доларів?

— Це питання природніше. Знаєте, то був великий ризик, і коли я закладав машини й майно «Приморського Кліча», то здорово побоювався: а що як до вечора Леслі не піддасться? Адже тоді ми не зможемо видати чергового номера газети.

— Нарешті, звідки у вас знайшовся конверт з ініціалами Келлі?

— Тут нам допоміг убиральник готелю, де спинився Леслі. Він, той необережний убиральник, мав нерозважну звичку просто викидати на смітник конверти від листів, що їх одержував Леслі, замість того, щоб ті конверти палити в печі. А підчистити й підклеїти конверт — справа однієї хвилини.

Не думайте тільки, що то я особисто мав такий діалог з Майком. Мені з ним на такі теми розмовляти аж ніяк не личило. Навіть коли ці теми дуже мене цікавили.

ЕПІЗОД СЬОМИЙ: ЧОТИРНАДЦЯТА ЛЮЛЬКА

— Підійди до мене, білолиций мій брате! Я знаю, що ти посол з далекої холодної країни. Ти переїхав через Велику воду¹, що межі її я не міг углядіти, навіть коли був зрячий і гострозорий, такий гострозорий, що жадний буйвол не міг укритись від моїх очей. Навіть коли він був за цілу ніч путі від мого вігвamu². Твоя країна така далека, що мої ніздрі не могли б ухопити її паху — а вони ж бездоганно вгадували, звідки чекати ворога, — во-

¹ Океан, море.

² Житло.

рога й друга. Навіть коли димок його ватри був за дві ночі путі, навіть коли ця ватра ледве тліла.

Я не можу бачити тебе. Я не бачу власної скво¹ і не знаю, чи вона все ще прекрасна, як ім'я її — Жінка Весняного Ранку — чи може вона стара, як я, і шкіра її зморщена, немов шкіра оленя, що висхла на сонці.

Я не можу бачити тебе. Я не бачу власної тіні й не знаю, чи маю ще я тінь. Але я можу обмацати твоє обличчя. Це не образа. Ти посол далекої змної країни, де все скуте кригою — одні тільки серця гарячі, як вогонь, що виходить із рушниць. Так, бо тільки з таких серць могли виходити гарячі слова, пекучі слова, які розтоплювали кригу і через Велику воду лунали до нас. Слова, що від них кипіла Велика вода і палали трави прерій і багаттям вибухав мій мозок. Ви промовляли серцями. Я бачу пальцями. Може ти великий начальник у своїй країні, але не візьми цього за образу. Я хочу пальцями розглянути твоє обличчя.

Ні, ти не міг бути великим начальником у своїй країні. Ти надто ще молодий. А я старий вождь. І колись мене знали за саватного вождя. Я нащадок великого Понтіяка. Білі написали багатто книг про Понтіяка. Ти ще молодий, але ти міг уже читати ці книги. Білі змалку знають читати. Отже я не розкажу тобі про Понтіяка, бо не той вождь, хто нащадок вождя, лише той вождь, хто славетний вождь. Так кажуть круки — мое плем'я.

Я не можу тебе почастувати, як частують посла. Я старий і сліпий. Я вже не можу полювати. Двічі на рік мені білошкірі начальники посилають трохи сала, — це данина за те, що круки — мое плем'я — замирилися з білими. Але я не їм цього сала. Я не можу тебе почастувати тим салом, бо я віддаю його Жінці Весняного Ранку й кажу закопувати в землю. Бо це нечесне сало. Круки не замирилися з англійцями. Вони не заслужили на це сало. Я навіть не дозволяю годувати ним собак, бо й собаки не повинні їсти нечесного сала. Бо я їм своїх собак і скоро з'їм останнього. Жінка Весняного Ранку тримає їх за лапи і стулює їм щелепи, а я перерізаю їм горлянку. Колись коли круки — мое плем'я, — знову воюватимуть із білими, я накажу їм піймати живцем найбільшого начальника ворогів і тримати його, доки я переріжу йому горлянку. Я сам уже не зможу піймати його. Я старий і сліпий — от уже сорок по дванадцять місяців, як згоріли мої очі й я не полюю, отже нащо мені собаки?

Ти не питаєш, як це сталося. З тебе вихований посол. Але я сам тобі скажу. Бо круки — мое плем'я — кажуть: коли людина хоче знати, вона запитує, але коли людина прагне знати — вона прислухається. Ти уважно слухаєш і не перериваєш моєї мови. Мабуть, ти прагнеш знати. І я розповім тобі.

¹ Жінка.

Я тоді щойно вбив свого першого буйвола й подарував його шкіру дівчині, з якою всю ніч на березі Червоної ріки танцював танок спраги, бо тополі вже рясніли листям. Кращу частину м'яса я поніс до тілі¹ її батька, щоб сказати йому: «Славетний Мандрівний Душе! Минулої ночі я танцював танок спраги з твоєю дочкою. Вона бажає мене і я бажаю її. Хай Жінка Весняного Ранку буде мені дружиною. Але щоб ти переконався, що віддаєш дочку досвідченому мисливцеві — ось тобі м'ясо забитого від мене буйвола».

Та в тілі Мандрівного Духа був мій батько, а юнакові не личить першому промовляти. Отже я мовчки поклав м'ясо коло Мандрівного Духа і чекав, доки заговорить мій батько.

Проте батько нічого не казав. Він зняв свою сорочку, протяг її через голову й простяг Мандрівному Духові. Той, нічого не відповівши, простяг свою сорочку батькові. Вони про щось домовились — керівники двох племен. Я був молодий і нерозумний, я гадав, що вони погодили між собою мій шлюб і ледве не заспівав з радощів, та старі залишалися поважні. Мандрівний Дух витяг калумета — то була звичайна довга люлька з червоного каменя — й, затягшись кілька разів, передав батькові. Аж тоді, покуривши, батько згадав про мене і доручив мені люльку. Я почервонів з гордоців — батько визнав мене за дорослого й рівню! — й батько відповів на мої думки:

«Хороший постріл, Імасізе, — мовив він: — але віднині ти стрілятимеш не буйволів. Ти стрілятимеш людей-псів, англійців. І хай зброя твоя не хибить, а то твій перший буйвол буде останній».

Бачачи, що я не розумію, Мандрівний Дух пояснив:

«Ці землі є наші землі, наші й наших братів метисів. Але у Форт-Гері сидять білі з компанії Гудзонової затоки й вони кажуть неправду. Вони продали цю землю — нашу землю — англійцям з Узбережжя Великої води. Сюди йдуть англійські вояки, що називаються солдати, йдуть щоб прогнати наших братів метисів і нас із Червоної ріки. Але ці землі є наші землі й ми їх не віддамо. Буде багато крові, — так переказував вождь метисів Рієдь. Всі племена круків боронитимуть нашу землю. І моє плем'я лісових круків теж. Твій батько Великий Ведмідь віднині вождь усіх круків. А ти його син і мій зять».

Люлька мало не випала з моїх рук, коли я почув ці слова. Тоді Мандрівний Дух усміхнувся й додав:

«Ти приніс мені м'ясо першого твого буйвола. Юнак дарує відвагу, а старий дарує мудрість. Та хіба можу я додати мудрости синові Великого Ведмеда? Я дарую тобі приятель — залиши собі цю люльку».

І з того часу ця люлька при мені.

¹ Хата, шатро.

Я не казатиму тобі про війну на Червоній річці. Ми розбили англійців, але з-за Великої води їм прислали багато війська. Ти читав про це у книгах білих і знаєш, що ми втратили ту землю. Ми втекли сюди, на північний захід — ті з нас, хто лишився живий. Тут не було тоді білих, тільки ми й наші брати метиси.

Перший мисливець завжди голодний. Ми прийшли перші на Північний захід і довго були голодні, як і брати наші, метиси. Ми полювали, а вони зрощували пшеницю й маїс і постачали нам зброю. П'ятнадцять по дванадцять місяців жили ми там — я, і Жінка Весняного Ранку, і наші діти, і всі ми разом. Новак їсть, коли зникає. Ми звикли до цих нових прерій, і скрута не так уже дошкуляла нам.

І тоді все почалося спочатку. Бо злодій, коли його не забито за першим разом, краде вдруге. Метиси зробили цю дику землю родючою. Ми збагатили її на шкіри й м'ясо. Тоді спілка білих грабіжників, компанія Гудзонової затоки оголосила й Північний захід своєю землею й продала її англійським начальникам. Злодій залишився живий і намагався викрасти вдруге.

Я вже не був тоді юнаком. Я забив уже стільки буйволів, що їхніми шкірами можна б укласти багато ночей шляху. І безліч діб шляху можна б укласти шкірами буйволів, забитих мисливцями мого племені, бо я був уже тоді за вождя чорноногів.

Вождь міцний, коли його плем'я відважне. П'ять племен потужніші за одне. Мій батько Великий Ведмідь скликав у своєму тілі п'ятеро вождів, але сорочки приросли до тулубів. Тільки тоді доходить згоди, коли кожний певен. Ми всі були певні й ніхто не знав, що діяти. Тоді ми закликали Габрієля Дюмонта, бо не було серед метисів кращого мисливця. Габрієль випалив люльку, як велів звичай, люлька обійшла коло й повернулася до нього вдруге, а він мовчав.

«Я тут найстарший вождь, — мовив тоді мій батько, Великий Ведмідь: — але я хочу почути слово того, хто сполучив у своїй крові мудрість мисливців із хитрощами білих».

Але Габрієль заперечливо захитав головою:

«Що можу я знати, крім того, що нас грабують, а ми безсилі запобігти цьому? Ваша нарада не перша. Не одну вже ніч ми, метиси, не досипали, катуючи свій мозок, але досі тільки одного домислились. Є одна людина, що може допомогти нам, та вона далеко, по той бік кордону. Це Луї Давид Рієль. Я сказав усе, що знаю, і не гнівайтесь, брати, що я знаю небагато».

«Так закликаймо ж сюди Рієля!» — загукали всі ми, та Габрієль Дюмонт залишався сумний. І коли ми замовкли, він пояснив причину свого суму.

«Ми вже кликали Рієля, та він відмовляється їхати сюди. Він каже, що батьківщина невдячна до нього. Він ледве врятувався від зашморгу минулого разу, він зазнав поразки і більше не вважає

себе за вождя. Він воліє залишитись по той бік кордону, в Рочестері й до кінця днів своїх учить дітей. З них зростуть,—так він казав нашим пісцям,—нові бійці, нові вожді, які звільнять і цю землю і всі землі під сонцем».

Туга охопила нас усіх, та найстарший із нас, мій батько Великий Ведмідь не піддався їй. Він сказав:

«Хто хоч раз зазнав краси змагання, того не зломить отрута зради. Ми вишлемо посольство до країни Довгих Ножів¹, і Ріель не кине нас у цю годину скрути й туги. Ти будеш на чолі посольства, Імазісе, й Дочка Оленя—хай вона повезе до Ріеля голову свого сина, що його забили англійські землеміри, коли він намагався не давати їм міряти нашу землю. Візьми з собою сиріт, що їхніх батьків закатували англійці, хай пойдуть з тобою жінки, що залишилися без чоловіків, матері, позбавлені дітей. Ріель білошкірий, Ріель француз, але він найчесніший з білих і він не зможе лишитися байдужий до нашого лиха».

І ми поїхали до країни Довгих Ножів і розшукали Ріеля. Ми довго благали його, і він не лишився байдужий до нашого лиха. Ми поїхали додому, щоб поширити нашу радість на наших братів, а доки відновився місяць, Ріель був уже з нами.

Він казав нам—червоношкірим—і братам нашим, метисам:

«Колись буде світ, де не знатимуть насильств і визиску, й не стогнатимуть убогі селяни, рудокопи й трапери-мисливці від знущань лордів, великих землевласників і грошових мішків, і де всі будуть рівні, незалежно від кольору шкіри. Нумо, брати,—казав він,—творити такий світ у нашому самотньому кутку». І ще він казав: «Я писав до міністрів, високих англійських начальників у великому кам'яному селищі Оттаві, та вони не вважають на наші злидні. Не треба скаржитися, у кожного з нає є рушниця й усі ми вміємо стріляти. Хай зброя ваша не схибне і хай сини ваші вчаться у вас стріляти й влучати ворога. Хай жінки ваші припасуть стільки їжі, скільки зможуть, бо боротьба буде довга й уперта».

А коли настав час, як звичай велить, я подав йому люльку, оцей калумет, Ріель запалив її перший, вона обійшла усіх нас і повернулася до Ріеля. Я хотів подарувати йому цю люльку, хоч вона дуже дорога мені, бо нагадувала мені час першого повстання і як я одружився з Жінкою Весняного Ранку. Та Ріель не прийняв подарунка.

«Не час тепер для подарунків. І що б я міг подарувати тобі в заміну? Я маю тільки це,—він торкнувся рукою серця,—але це—я давно вже подарував твоєму народові, гнаному йгнобленому».

Люлька залишилася при мені й стала мені ще дорожча після того, як її торкалися уста Ріеля.

А він казав далі:

«Кожний може забити одного буйвола, та всіх і все змітає тисячоголова буйволова отара. Повстаньмо, брати, бо час борні та помсти настав».

І ми повстали—всі разом, мов тисячоголова буйволова отара.

Ти знаєш, що далі було. Ти вчений посол і читав книги. Ти повинен знати, що ми обрали раду, де поруч сиділи червоношкірі, й метиси, й білі. Що з високих кам'яних тіпі, де молилися раніш білі, Ріель наказав зробити покої лікування та склепи. Що жерців білих ми повиганяли з нашої землі. Мабуть, великий дух білих у небесних преріях дуже сердився на це, та Ріель казав не зважати на його гнів, і ми не зважали. Ми не зважали й на гнів найвищого білого начальника за Великою водою. За найвищого начальника англійців тоді була жінка, на ймення Квін, королева, а друге її ім'я було Вікторія. Вона дуже не полюбляла людей інших кольорів шкіри й люту помстилася нам усім за непослух,—усім, і Ріелеві теж, хоч він був білий. Не всі білі однакові. Ти теж білошкірий, але ти посол великої зимної країни, де люди всіх кольорів рівні і де є найбільший в світі вождь, комрад² Ленін, що друге його ім'я Ільіч,—він більший і мудріший за всіх вождів, які були на світі, навіть за Ріеля. Через те я почуваю до тебе приязнь і називаю тебе братом, і розкажу тобі далі про моє життя, сповнене темряви й найясніших надій.

Ми перемогли англійців і посіли багато їхніх селищ—Батон, і Док-Лейк, і Фрог-Лейк, і Мейпл-Крік, і багато ще. Але Квін, королева, що друге ім'я її було Вікторія, наслала з-за Великої води багато війська з важкими рушницями, які стріляли великими розпеченими куснями заліза. Вони розчавили нас і спалили наші селища й селища братів наших метисів. Ми втекли в болота, заховалися в чагарниках довкола ріки Саскачеван,—ті з нас, хто залишився живий. Але ми розгубили свої рушниці й повистріляли порох, і була зима, в болотах не було дичини, а в річках риби й діти наші мерли на наших руках від голоду й хвороб. Раз до нашого сховища забрався Танангейода з племені гуронів. Ми знали, що то зрадник і хотіли забити його, та він сказав:

«Брати, я уявлював у білого великого духа, і за це жерці дали мені багато ковдр. Ваші діти мерзнуть, а я ж червоношкірий, як і ви. Ось вам ковдри для ваших дітей».

Ми повірили йому і дуже зрадили, та від тих ковдр наші діти почали гинути в страшний плямистий хворобі, що ви її називаєте «смол-покс»—віспа. Тоді ми сказали: навіть звір не їсть дітей другого звіра, бо вигідніше дочекатись, доки вони зростуть і в них буде більше м'яса. Ми загинемо, але може тоді наші діти виживуть.

¹ Так індіанці називають Сполучені Штати Америки.

² Товариш — (по-англійському).

І ми здалися на милість англійців, усі, на чолі з моїм батьком Великим Ведмедем, бо Ріель був уже тоді в полоні. Англійці дуже раділи й глузували з нас, бо помста тільки тоді помста, коли можна ворога взяти на глум. Нас, вождів, відлучили від наших родин і пов'язали нас і погнали далеко на захід — аж до селища білих Реджайна.

Там нам сказали:

«Ми вас повісимо, але раніш дамо вам веселе видовище. Ми покажемо вам, як ми будемо вішати вашого вождя, безумного Ріеля».

Тоді я зрозумів. Помста не є помста, коли не можна взяти ворога на глум. І я зрозумів. Білі хочуть забрати наше життя, але раніш вони хочуть позбавити нас надії, примусивши дивитись на те, як вони, за звичаєм білих, натягнуть мотуза на шию нашого вождя Ріеля й тягтимуть, аж доки він сконає. Тоді буде більший глум. Бо разом з Ріелем сконає наша надія — бо нема другого Ріеля на землі, а найбільший глум для ворога, коли він конає без надії.

І я тоді вирішив. Ні, я зруйную ваше святкування переможців. Ви самі зазнаєте від мене глуму. Я загину, але з думкою про живого Ріеля, вождя і месника, бо я не бачитиму його мертвого. Я сказав білим начальникам:

«Скоро ви заб'єте мене, але дайте мені перед сконом випалити люльку».

Вони сміялися й казали:

«Пали, бо це твоя остання люлька, а наш закон наказує виконати останнє бажання засудженого на страту».

І вони розв'язали мені руку — одну лише праву — й посадили мене коло варті. Я витяг свою люльку — що саме, — набив її тютюном і встромив її гострий обточений кам'яний кінець, той, що біля чашечки, — в розжевлене вугілля ватри.

Так я сидів, аж доки гострий кінець люльки був розпечений і ятрів вогнем. Я сидів і дивився на вогонь, знаючи, що бачу його востаннє.

Білий начальник, нарешті, підійшов до мене й перервав мої міркування.

«Ну, пали скоріше, — сердито гукнув він, — чи ти хочеш відтягти час своєї страти? А кажуть же, що вожді червоношкірих собак не бояться смерті! Поспішай, бо вже виводять Ріеля».

Тоді я схопив з ватри люльку і розпеченим кам'яним кінцем її випалив собі обидва ока.

Всі скрикнули від жаху. Мені дуже боліло, та я реготався, бо я обдурив ворогів. Я взяв їх на глум і зруйнував їхнє свято. Я стратив очі й скоро страчу життя, але не стратив надії.

«Ріель живий, — ю-гу! — кричав я, розпочинаючи танець. — Я не бачив і не побачу його смерті — ю-гу! Імасіз обдурив вас!»

Тоді я знепритомнів.

А коли очунав, то вартових уже не було, я міг рухати обидва руками — їх розв'язали, — а наді мною плакала моя скво, Жінка Весняного Ранку. Білі звільнили мене. Вони вважали, що сліпий вождь — уже не вождь. Вони помилилися. Самотній лось — лютий лось. Нас, червоношкірих, — хто залишився живий, — загнали на ці невеличкі клантики землі, що білі називають резерваціями. Тут нам дозволяють потроху вимирати з голоду й хвороб. Я розгубив своїх синів і синів моїх друзів, юнаків мого племені. Деякі з них пішли до кам'яних селищ білих і там працюють коло великого вогню, де топлять залізо. Багато їх сконало. Але я живу. Як самотній лось, я живу і лютішаю день-у-день і чекаю свого дня.

Я довго чекав. Тридцять один по дванадцять місяців минуло й тоді до нас з-за Великої води залунали слова, що виходили з ваших серць. До нашої резервації їх заніс Ківатін, один із тих, що працювали в селищі Вінніпег, біля великого вогня білих, де топлять залізо.

Він казав:

«Далеко, по той бік Великої води, у зимній країні, що раніш називалася Рошшія, а тепер зветься Свієт, сталися дивні речі. В час, коли англійці розбили перше повстання Ріеля, в Рошшія народився новий вождь — великий вождь усіх племен та кольорів шкіри, найбільший у світі, що ім'я йому комрад Ленін, а друге його ім'я — Ільїч. Коли Ріель повстав удруге і його вели на страту, тоді брат комрада Леніна стріляв у найвищого начальника московітів, що називався Тзар, — але не потрапив. Начальники московітів повісили брата комрада Леніна, вони накинули на його шию мотуза й тягли, аж доки він сконав. Тоді комрад Ленін сказав: «Віднині я прибираю ще одне ймення — Ільїч і присвячую своє життя боротьбі за світ, де не буде гноблень і знущань і де вбогі рудокопи, фермери й трапери-мисливці керуватимуть життям і ніхто не питає, якого кольору в них шкіра. Хто хоче такого світу, хай учиться володіти зброєю і напинає на своє житло червоне покривало, бо кров у нас у всіх однаково червона і її має пролитися багато». Так казав комрад Ленін, віднині Ільїч, і звідусіль почала збиратися до нього велика сила вбогих і рудокопів, і фермерів, і траперів. Його замикали в кам'яні льохні, його завозили в безлюдні прерії й кидали серед снігів, Тзар нахвалювався вбити його, та сила Ільїча все росла. Він збирав її тридцять по дванадцять місяців, і коли назбирав досить, — повстав і переміг, і утворив із зимної Рошшія — нову країну братів і волі, й назвав її Свієт. Але на цьому не спинився комрад Ленін. Він сказав: «Ми не можемо бути вільні й щасливі, доки хоч десь є раби й гноблені. Хай об'єднуються всі злидарі на землі й усюди утворюють країну братів та волі Свієт».

«Сюди мають прибути посли Великого вождя всіх племен і кольорів шкіри комрада Леніна. Вони будуть і в цій резервації круків. Прийміть їх як братів і скажіть їм, що ми готуємось і чекаємо».

І от з того дня я чекаю. Я довго чекав і, нарешті, дочекався. Ти прибув до нас і не забувся зайти до моєї вбогої тілі. Ти ще молодий і повинен бути щасливий, що на твою долю випало посольство від найбільшого на землі вождя всіх племен і кольорів.

Візьми цю люльку й одвези її до комрада Леніна й перекажи йому: «Великий вождю! Я, вождь чорноногів і всіх круків, Імасіз, дарую тобі цю люльку на знак приязні й братерства. Це проста, але дорога люлька. Її палило багато вождів — славетних вождів, і серед них — найславетніший Люї Давід Ріель. Ця люлька спалила мої очі, врятувавши мені надію й давши мені змогу дочекатися, аж доки залунали твої слова, що виходили з твого серця. Ти найбільший і найславетніший на землі вождь, і тільки тобі личить палити таку люльку. Прийми її від мене на знак того, що ми чекаємо на тебе — я і всі мої племена, племена круків. Ми прагнемо утворити й на цих наших преріях, украдених від нас англіцями, твою країну братів та волі — Свієт. Для себе ж я мрію про одну нагороду. Я старий і сліпий вождь. Я вже не здатний полювати й змагатися. Але я здолаю перерізати горлянку найвищому ворожому начальникові. Не доручай цього нікому іншому, бо для цього я плекав у собі ненависть стільки часу, я, самотній, лютий лось Імасіз».

А тепер, молодий после, йди, бо я чую чийсь кроки. Стіни мають вуха і пси розуміють людську мову.

* * *

Я пішов, притискаючи до себе Імасізову люльку. Голова мені запаморочилася, у вухах гуділи стосильні мотори. Чи тому, що із задухи Імасізової хибарки я зразу потрапив на свіже прерійне повітря, чи... Не знаю. Мало не на порозі мене перестріла сивокоса, древня жінка, закутана в барвисте драгтя: мабуть, Жінка Весняного Ранку. Її рук, її спідниці чіплялася купа брудних, золотушних дітей — у чирках і болячках. Онуки?

Жінка помітила в моїх руках люльку й благально подивилась на мене. Не знаю, чи так я зрозумів її погляд, але зробив перше, що потрапило на думку — витяг із кишені папірця й простяг їй. Жінка Весняного Ранку роздивилася папірця — то було п'ять доларів, — промурмотіла:

— Дякую, містер, — і зникла в хибарці.

Саме через те я й казав досі друзям (коли вони питали, звідки в мене ця кам'яна індійська люлька), що купив люльку в Саскачевані за п'ять доларів.

Ви, певне, гадаєте, що то я вигадав зворушливе закінчення Еренбургових «13 люльок». Я знав, що саме так сприйматиметься моя розповідь і через те й назвав цей епізод «Чотирнадцята люлька». Та коли ваша увага не ослабла — слухайте далі, я розповім, як це все сталося: хто прагне знати, той прислухається.

Так от, справа з духоворами була досить складна, і мені довелося серйозно нею зайнятися. Розлам на той час—1926 рік—оформився вже остаточно. Незалежні духовори на чолі з Макосеевим, порвавши всі зв'язки з общинниками та їхнім вождем Петром Верігіном, ухвалили повернутися до СРСР. Смерть Верігіна прискорила справу.

Духовори мали, так би мовити, моральне право на те, щоб їх прийняв СРСР, вже хоч би тому, що втекли вони до Канади через переслідування царського уряду (довідка — чому саме до Канади: бо, коли духовори постановили виселитися з Росії, в Канаді почала будуватися колосальна Тихоокеанська залізниця; гостро потрібна була на побудові робоча сила; Романови скупили багато акцій залізниці й зацікавлені були в скоршому її закінченні; саме через це царський уряд не тільки дозволив духоворам виселитися за океан, але й скерував основний потік духоворської еміграції саме до Канади). Ми були певною мірою й зацікавлені в поверненні частини духоворів. Культурні хазяї, вони звикли до господарювання в послухливих преріях і могли б бути корисні в наших чорноморських степах.

З другого боку, треба було уважно й обережно поставитися до масової духоворської рееміграції, бо ми ж пускали до себе релігійну секту, що складалася до того ж із заможних хазяїв, серед них чимало було й просто куркулів. Отже, треба було забезпечити певний добір пересельців, а це можливо було тільки, коли ознайомившись з їхнім господарством на місці.

Нарешті, довкола майбутніх пересельців-духоворів крутилися всякі темні агенти пароплавних фірм, посередницьких організацій тощо. Одні залякували духоворів «більшовицькими звірствами», інші обіцяли в СРСР золоті гори.

Коротше, я виїхав на захід, до провінції Саскачевані й об'їздив духоворські селища. В одному з найбільших — Камсак — довелося найдовше спинитися. В ньому, між іншим, перебував один з агентів, «прихильних» до СРСР, грузин Віктор Кафт. Казали, що справжнє його прізвище — князь Кафтарадзе, що був він офіцером, служив у білих, втік до Америки й тут «змінив віхи», а за разом і прізвище. Не знаю, чи всьому тому правда. Факт той, що Американське товариство технічної допомоги СРСР приставило Кафта до мене як гідя, і я вже не міг його позбутися.

Треба віддати Кафтові справедливість — гід з нього був путячий. Балагур і цинік, він порядно докучав мені своїми дотепами, зате вмів завжди показати всюди найцікавіше й найвизначніше. Залишалося, отже, найширше його експлуатувати, в надії «сплавити» його, йно ми повернемося до Вінніпегу.

Якось, коли мені випав вільний день у Імасізі, вождь чорноногів, син Великого Ведмеда, учасник обох Рієлевих повстань — 1870 і 1885 років. Він сліпий і виживає з розуму, отже зберіг усі ознаки індійської екзотичності. Ідмо!

За кілька хвилин готова була перепустка до резервації й пахотів коло готелю духоборський пошарпаний «форд». Ми рушили. Я не хочу повторюватись, бо вже описав колись цю подорож у поемі «Прерії». Додам тільки ще один деталь. Резервація з її юрбою обдертих жінок і брудних, роз'їдених болячками й чиряками дітей, химерно нагадувала єврейське гетто, таке, яке збереглося в своїй жакливій непорушності лише по загнаних містечках Польщі. І навіть рябі, дрібні мустанги скидалися на понурих балагульських шкап.

Ми швидко закінчили неминучі формальності, хоч державний агент резервації намагався докладно розповісти мені, як уряд прагне прищепити індійцям культурні методи господарювання і як невдячні червоношкірі вперто відмовляються цю культуру сприймати й ще впертіше вимирають.

Коло халупи Імасіза Кафт спинив мене.

— Чекайте, треба ж попередити вождя й дістати згоду на авдієнцію.

Він знову фамільярно підморгнув, зник за дверима халупи й за дві хвилини повернувся:

— Прошу, вождь Імасізі чекає на почесного гостя в своїх апартаментах. А я почекаю в авті.

На порозі я чув ще дурацький Кафтів регіт.

* * *

Я пішов, притискаючи до себе Імасізову люльку. Голова мені запаморочилася, у вухах гуділи стосильні мотори. Потім гудки стали короткі й уривчасті. Ніби хтось рипав нетерпляче сердитою лайкою.

Тоді я згадав: то кличе авто, бо Кафтові набридло чекати. Я хутко сховав люльку й поквапився до «форда».

— Ну, чого там набазікало вам оте чудило? — зустрів мене Кафт. — І довго ж... Мабуть, про Леніна? Я йому сказав для потіхи, що ви посол від Леніна, а той сліпий же не знає, що Ленін помер. Ви що думаєте, вони тут газети читають?

Я хотів сказати Кафтові, що Імасізі краще за нього знає й відчуває Леніна, мимо того, що сліпий і газет не читає. Але промовчав.

* * *

Цілу добу гнав нас експрес до Вінніпегу. Приїхали увечорі й вирішили поблукати околицями.

— Ось де справжні червоні, — кивнув Кафт на вікна ливарного цеху величезних вагонних майстерень «СПР» — Тихоокеанської залізниці.

Виливали чавун і довкола вагранки метушилися напівголі постаті, пофарбовані відблисками розтопленого металу в малиновий колір. То екупчуючись над ковшами й мішаючи чавунне вариво, то розбігаючись з розпеченими штангами, впевнено стиснутими в лещатах, то відскакуючи сторожко, коли збурений гарячий потік намагався люту забризкати їх їдкою слиною — вони танцювали, танок вогню, танок війни — зухвалі й певні своєї потуги червоні бійці.

Я подумав, що цього разу Кафт має рацію й ні до чого ледве помітний присмак іронії в його репліці.

І ще подумав я, що може серед цих червоних є й червоношкірі, може й сини, яких розгубив Імасізі, і що вони здолають тримати найвищого англійського начальника, доки старий Імасізі переріже йому горлянку, і вони — багато більше — здолають утворити з своєї рабської й гнобленої країни — країну братів та волі Свієт.

ЗМІСТ

Епізод перший: Люк	8
Епізод другий: Вуличний художник	12
Епізод третій: Еміліо Куделя	26
Епізод четвертий: Справа глибша	37
Епізод п'ятий: Поразка	49
Епізод шостий: ЕСКО	61
Епізод сьомий: Чотирнадцята люлька	78

1268

K-903-з.к.

A541063

Д В О У

ВИДАВНИЦТВО

ПЕРІОДСЕКТОРУ УКРНИГОЦЕНТРУ на 1931 рік

„УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

Рецензентські гуртки, робітники-автори, бібліотеки, клуби, червоні кутки та робітники-культуривісти передплачують щомісячний журнал

„УДАРНИК У ЛІТЕРАТУРІ“

орган робітничої автури й критики, що його видають Культсектор ВУРПС, вид-во „УКР. РОБІТНИК“ та центральний бібліотечний колектор.

„УДАРНИК У ЛІТЕРАТУРІ“ виходить замість журналу „ЧИТАЧ-РЕЦЕНЗЕНТ“, що його видавалося минулого року, як додаток до „КУЛЬТРОБІТНИКА“

„УДАРНИК У ЛІТЕРАТУРІ“ виявляє й організує авторів і критиків з лав робітників-ударників, робкорів і активістів-читачів.

„УДАРНИК У ЛІТЕРАТУРІ“ допомагає робітникам-авторам, критикам і читачівському активу підвищувати свій культурно-політичний рівень в процесі роботи над книжкою.

„УДАРНИК У ЛІТЕРАТУРІ“ бореться з соціально-шкідливою книжкою, активно просуває книжку соціально-корисну, ідеологічно витриману, потрібну масовому читачеві.

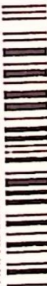
„УДАРНИК У ЛІТЕРАТУРІ“ організовує активну робітничу суспільність навколо літературних явищ, здійснює активну участь робітничого читача в керівництві літературним процесом, організує вплив робітника-читача на творчість окремих письменників, на роботу видавництва, допомагає їм.

У М О В И П Е Р Е Д П Л А Т И:

На рік	2 крб.	
„ 6 місяців	1	10 коп.
Ціна окремого №	—	20 коп.

Передилату треба здавати або безпосередньо до Періодсектора Укрнигоцентру ДВ О У (м. Харків, Московські ряди № 11), або до Міжрайонових контор Періодсектору Укрнигоцентру по всіх значних містах України, а також до всіх поштових контор: по м. Харкову — вул. Вільної Академії, 41, або викликайте уповноважених тел. 66 - 27.

V.N. Karazin Kharkiv National University



00924842